

Limburgismen in het handschrift-Borgloon

Michiel de Vaan

ABSTRACT

The Middle Dutch manuscript from Borgloon is written in a common variety of late 15th-century Central Southern Dutch. The manuscript also contains linguistic elements that are in all probability from Limburg, the area where Borgloon is situated.. Most of the Limburgian elements occur in the songs and burlesque sermons at the end of the manuscript. This may be due to the nature of these genres: the oral transmission and public performance of such texts made them more liable to the influence of the local dialect.

1. Inleiding

Het zogenaamde handschrift-Borgloon is een fragmentarisch overgeleverd papieren handschrift dat een aantal Middelnederlandse teksten bevat: 1321 versregels uit de roman *Jonathas ende Rosafiere*, 562 regels van een versie van het *Roelantslied*, en een verzameling kortere teksten: het leerdicht *Die een stat wel willen regeren*, 13 deels incomplete liederen, het begin van Antonis de Rooveres *Vander mollen feeste*, en delen van de spotpreken *Alijt de gans* en *Dit es van den scijtstoel*.¹ Deze verzameling korte teksten belooft in totaal 745 versregels. Het handschrift is geschreven door één kopiist, in een *littera cursiva* “van matig niveau” (Biemans c.s. 2000: 37). Het handschrift is overgeleverd in drie fascikels (dat wil zeggen, drie omslagen waarin enkele katernen waren samengebonden): *Jonathas ende Rosafiere* (I), het *Roelantslied* plus twee kortere teksten (II) en de overige liederen en korte gedichten (III). De uitgevers lezen aan het schrift en het tekstbeeld verschillen in het ontstaan van de teksten af. In fascikels I en II (wat II betreft geldt dit alleen voor het *Roelantslied*) “vertoont het schrift – zonder op details te letten – een regelmatig beeld” (Biemans c.s. 2000: 41), terwijl bij de liederen en korte gedichten op een aantal plaatsen de ductus van de letters, de kleur van de inkt en de invulling van de bladspiegel aangeven dat ze duidelijk “niet in één keer neergeschreven” zijn. Over het doel van de verzameling vellen de uitgevers het volgende oordeel: “Het is een ‘gewoon’ verzamelhandschrift, bestemd voor eigen gebruik. Op diverse tijdstippen (...) breidde de samensteller zijn verzameling uit met teksten waarvoor hij belangstelling had” (Biemans c.s. 2000: 19).

De volledige tekst van het handschrift is in 2000 uitgegeven door Biemans c.s. Zij concluderen dat de fragmenten uit het laatste kwart van de 15^e eeuw stammen, en dat ze waarschijnlijk zijn geschreven op de plaats waar ze omstreeks 1860 werden gevonden: in het Belgisch-Limburgse Borgloon, de hoofdplaats van het graafschap Loon. Goossens (1992: 18) heeft geopperd dat het handschrift een product van de Loonse rederijkerskamer “De Goutbloeme” zou kunnen zijn. Dat zou dan minimaal zestig jaar ouder zijn dan de tot nu toe oudste, naamloze attestatie van die kamer uit 1561, aldus Goossens. Uit een *Vita Sanctae Gertrudis*, geschreven door Jozef van Rijkel en gedrukt te Leuven in 1561, blijkt namelijk dat een Loons gezelschap in het buurdorp Hendrieken-Voort de kermis opluisterde met een spel over het leven van de heilige Geertruid (Notermans 1961: 37). Een tweede vermelding van een

¹ Ik dank Willem Kuiper (UvA) voor het ter beschikking stellen van een elektronische versie van de tekst van het handschrift, Ronny Keulen (KU Leuven) voor het vervaardigen van het kaartje, en Jan Goossens en de referenten van *TNTL* voor waardevolle correcties en toevoegingen op een eerdere versie van dit artikel.

theateropvoering in Borgloon uit 1587 stamt uit de Loonse archieven zelf, maar of de rederijderskamer het stuk opvoerde blijft ongewis. Vanaf 1611 begint de overlevering van namen van prinses die de rederijderskamer leidden (Daris 1864: 57-59). Ter vergelijking: in St.-Truiden is in elk geval vanaf 1495 de rederijderskamer *Ockeleye* ('Akelei') actief, en in de oostelijke buurstad Tongeren stamt het eerste bewijs voor de kamer *De Witte Lelie* uit 1531 (Notermans 1961: 41). Aangezien de datum van de oudste attestatie ook van toevalsfactoren afhankelijk wordt voor beide steden rekening gehouden met een oudere datum van oprichting. De op zich interessante vraag of er in Borgloon ook voor 1561 al een rederijderskamer was, is voor ons onderzoek niet van belang, juist omdat er geen onomstotelijk bewijs bestaat dat het handschrift in Borgloon geschreven is. Het kan ook door een rederijder in een naburige stad zijn geschreven, bijvoorbeeld in Tongeren of St.-Truiden, en voor opvoeringen in Borgloon zijn gebruikt; of het kan bij verhuizing uit een van de buursteden door de schrijver zijn meegenomen naar Borgloon.

Hoewel het handschrift door één persoon is geschreven, is het taalkundig niet uniform. Het grootste deel van de teksten lijkt oorspronkelijk te zijn gesteld in een bovenregionale Zuid-Nederlandse schrijftaal, met voornamelijk Brabantse en eventueel Oost-Vlaamse dialectkenmerken. Op een aantal plaatsen komen echter Limburgse kenmerken aan het licht, zoals *ich* en *mich* voor 'ik' en 'mij'. Op basis van laatstgenoemde kenmerken is door verschillende auteurs verondersteld dat het handschrift is geschreven in de streek waar het ook werd gevonden. Reeds Kalff heeft in 1890 betoogd dat het dialect van de kopiist, alsmede de spelling *scl-* voor *sl-*, in de richting van Limburg wijzen. Voor Jan Goossens in 1992 is de schrijver "duidelijk een Zuidlimburger" en, gezien de vindplaats van het handschrift, vermoedelijk iemand uit Loon zelf. Echter, Kalff noch Goossens specificeren de taalkundige argumenten voor hun localisering. In een recensie van de uitgave-Biemans heeft Amand Berteloot in 2001 het gebrek aan taalkundige argumentatie van de uitgevers van het handschrift bekritiseerd. Zoals hij terecht stelt, is een "uitgebreid onderzoek van het grafematische systeem en van de taal van de kopiist noodzakelijk" (p. 198). In voetnoot 9 somt hij vervolgens enkele taalkundige elementen op die Limburgs lijken te zijn, zoals de genoemde vormen *ich* en *mich*, het suffix *-lich*, de sporadische affricaat in *hertsse*, en eenmalig *blossen* voor 'blazen'. Berteloot meent bovendien dat het merendeel van deze kenmerken alleen in het tweede en derde fascikel van het handschrift optreedt. Dit is potentieel interessante informatie, omdat het de vermoedens van de uitgevers over een heterogeen ontstaan van de verschillende delen van het handschrift zou kunnen bevestigen.

In dit artikel wil ik een bijdrage leveren aan de taalkundige bestudering van het handschrift-Borgloon, en wel door de Limburgse en mogelijk Limburgse elementen in de teksten onder de loep te nemen. Daarmee kan de bestaande hypothese worden getoetst, en mogelijk een preciezer locatie van de kopiist binnen het Limburgse taalgebied gegeven worden. Een dergelijk onderzoek is niet alleen interessant voor dialecthistorici, maar ook vanwege de mogelijke literair-historische implicaties. Immers, bijna de helft van de liederen en spotpreken in het handschrift is alléén hier overgeleverd, en voor veel van de andere liederen is het handschrift-Borgloon in elk geval de oudste getuige. Idealiter zouden daarom de verschillende teksten ieder apart moeten worden bestudeerd, in combinatie met hun parallelle overlevering. Een dergelijk literair-historisch onderzoek is echter voor ondergetekende een te grootschalige onderneming.

Het taalkundige karakter van een Mnl. tekst hangt af van het dialect van de tekst die wordt op- of overgeschreven, van het dialect van de schrijver, van de beoogde lezer of luisteraar, en van de manier waarop de tekst op de tekstdrager wordt gezet: schrijft de kopiist de tekst over van een schriftelijk voorbeeld, schrijft hij hem op terwijl hij hem uit zijn eigen geheugen reproduceert, of terwijl een ander hem dicteert? Verder zijn genreverschillen uiteraard belangrijk: bij verschillende tekstsoorten spelen de genoemde factoren een verschillende rol. Rem 2003 heeft een localiseringsprocedure van taalvarianten in 14^e-eeuwse oorkonden opgesteld waarbij ze veel waardevolle methodologische aanwijzingen geeft (p. 21-66, 253-268). Ik zal in mijn conclusie op de samenhang tussen het ontstaansproces en het taaleigen van het handschrift terugkomen.

Het dialectonderzoek zal het handschrift-Borgloon moeten situeren ten opzichte van het overige geschreven Middelnederlands aan de ene kant, en ten opzichte van de vermoedelijke dialectgeografie rond 1500 aan de andere kant. Van beide grootheden bezitten we een onvolledig beeld, zodat we vaak een slag om de arm zullen moeten houden. Niettemin kan in veel gevallen een beredeneerde hypothese over de te onderzoeken taalfase worden opgesteld. Van Loey 1976 (vormleer) en 1980 (klankleer) biedt een gedetailleerd overzicht van het gehele Middelnederlands, en het Belgisch-Limburgse oorkondenmateriaal uit de 14^e eeuw is direct toegankelijk in de studie van Moors uit 1952. Voor de bestudering van het materiaal van buiten Belgisch-Limburg heb ik gebruik mogen maken van het door Pieter van Reenen en Maaïke Mulder aangelegde corpus “Oorkonden betreffende 14^e-eeuws Middelnederlands.” Richting de 15^e eeuw kan dit aangevuld worden met enkele monografieën over de taal van documenten uit afzonderlijke steden. Voor Limburg zijn bijvoorbeeld Maastricht (Koreman 1968), Sittard (Otten 1977, Wethlij 1980) en Venlo (van der Meer 1949) te noemen; daarnaast geeft Elmentaler 2000: 81 een regionaal overzicht dat ook aan ongepubliceerde scripties refereert. Voor het literaire genre kunnen we ons wenden tot het recente *Vroegmiddelnederlands Woordenboek* (hierna VMNW), dat het 13^e-eeuwse materiaal in zijn volledigheid behandelt, en het *Middelnederlandsch Woordenboek*.

Van de dialectgeografie van het Nederlands taalgebied bestaat pas een betrouwbaar beeld voor de situatie vanaf ruwweg 1900. De reconstructie van eerdere taalfasen geschiedt op basis van vergelijking van hedendaagse dialectgegevens uit verschillende gebieden, en op basis van localiseerbare geschreven bronnen uit het verleden. Van sommige taalverschijnselen weten we vrij zeker dat hun geografische verspreiding tussen 1500 en 1900 weinig wijzigingen heeft ondergaan, zodat we een goed beeld hebben van de situatie in de tijd van ons handschrift. Maar vooral bij innovaties op vocaalgebied moeten we in ons achterhoofd houden dat deze – of in elk geval hun huidige verspreiding – enerzijds van na 1500 kunnen dateren, anderzijds van voor 1500, maar zonder weergave in het Middelnederlandse schriftbeeld. Het gereconstrueerde klanksysteem van het West-Germaans zal als basis dienen vanwaaruit de Middelnederlandse situatie wordt verklaard.

Onderstaand verslag van het onderzoek is als volgt opgebouwd. Op basis van de bestaande literatuur zijn de opvallendste woordvormen uit het handschrift geselecteerd die voor een interpretatie als limburgisme in aanmerking komen, of waarbij de aangetroffen variatie in vorm ook op Limburg betrekking kan hebben. Per geval wordt een korte aanduiding gegeven van het te bespreken verschijnsel; onder het kopje **materiaal** volgt dan een uitputtende opsomming van de relevante vormen in het handschrift, en een indicatie van de numerieke verhouding ten opzichte van

andere varianten. De taalkundige achtergrond van de variatie wordt uitgelegd, waarna de mogelijke dialectgeografische implicaties worden besproken. De bespreking concentreert zich op de mogelijkheden om varianten met Limburg, en meer in het bijzonder de streek rond Borgloon, in verbinding te brengen. Paragraaf 2 behandelt de vormen die zeker of waarschijnlijk als limburgismen zijn op te vatten, par. 3 de elementen die mogelijk maar niet zeker naar Limburg wijzen, en in par. 4 volgt tenslotte een selectie van overige taalkundige bijzonderheden.

Voor de verantwoording van de attestaties gebruik ik het volgende systeem: Romeinse cijfers voor het betreffende fascikel van het handschrift, eventueel door een koppelteken verbonden met Arabische cijfers voor de individuele tekst. Daarbij zijn de eerste twee teksten ongedifferentieerd genummerd als I = Jonathas ende Rosafiere, II = Roelantslied. Verder bestaan II-3 en II-4, en III-5 t/m III-19. Het Arabische cijfer rechts in de code geeft de versregel aan; meerdere attestaties worden door komma's gescheiden.

2. Limburgismen

2.1 <-uwe>, <-uve>, <-ou(v)(e)> in plaats van <-oe> aan het wordeinde

Materiaal:

	'toe'			'toen' (excl. 103x <i>doen</i>)			'hoe'					
	I	II	II-3,4 + III	I	II	II-3,4 + III	I	II	II-3,4 + III			
<oe>	<i>toe</i>	1	1	<i>doe</i>	1	1	<i>hoe</i>	8	2	20		
<u>	<i>tuwe</i> <i>tuve</i>	5	3	4	<i>duwe</i>	1	1	<i>huwe</i>		1		
<ou>	<i>toue</i>	1					<i>houve</i> <i>hou</i>		1	1		
totaal	18	6	4	8	4	2	2	0	33	8	3	22

Tabel 1: De spelling van Mnl. *toe*, *doe* en *hoe*

De tabel toont de tekstspreading van de varianten van Mnl. *toe*, *doe* en *hoe*. In 'toe' is <uw/uv> duidelijk in de meerderheid (15 van de 18 gevallen), en is gelijkmatig verspreid over de drie fascikels; daarnaast komt eenmaal *toue* voor. Voor 'hoe' staat slechts eenmaal *huwe* en tweemaal *hou(ve)*, tegen 30 maal *hoe*. Het woord 'toen' (zowel als bijwoord als als voegwoord) is bijna altijd *doen* (103x, waarvan 100 in fascikels I en II), daarnaast tweemaal *doe* en tweemaal *duwe*.

Uit een vergelijking met het 14^e-eeuwse oorkondenmateriaal (in Moors 1952: 399-400 en het corpus van Reenen-Mulder) blijkt, dat de varianten met <u> en <ou> van deze drie woorden binnen het Nederlands kenmerkend zijn voor zuidelijk Limburg. Hoewel ook hier *toe* de meest gangbare spelling is, vinden we hier precies die varianten die ook het handschrift-Borgloon bezit. De spelling (*hier*-, *daer*)*tuwe* komt vooral in het zuiden van Belgisch-Limburg voor, namelijk in Lummen, Brustem, Groot-Gelmen, Petersen (bij Lanaken), Maastricht en Zoutleuw. De stad Borgloon heeft een voorkeur voor *tue/tûe*, dat we daarnaast bijvoorbeeld ook in St.-Truiden, Herk, Hoeselt, Maaseik, Maastricht en Heerlen vinden. In Maastricht en Maaseik is *tu* de meest frequente variant naast *toe*. De gediftongeerde variant *touwe* is geconcentreerd in het zuidwesten van Belgisch-Limburg: Halen, Donk, Lummen, Sint-Truiden, Veulen, Heers, Horpmaal en Borgloon. Ook de huidige dialecten in die

streek tonen diftongering van *-ō tot [œu], [œy] of [ɔu], en verdere monoftongisering tot [a.] (zie FAND 2000 III, kaart 99 ‘koe’).

Indien *tuwe*, *tuve* en *toue* inderdaad op de uitspraak van een Limburgse kopiist berusten, kan ook de juist zeer lage frequentie van <uw> bij ‘hoe’ verklaard worden. Immers, in oostelijk Brabant, Limburg en aan de Nederrijn is in de Middeleeuwen *wie* het gebruikelijke woord voor ‘hoe’ (zie VMNW en MNW s.v. *wie*); een kopiist die *hoe* in zijn eigen dialect niet bezat zal ook minder snel geneigd zijn geweest zijn eigen uitspraak van dat woord op de tekst over te brengen.

Bij ‘toen’ zou het kleine aantal gevallen van <uwe> een gevolg kunnen zijn van het overwegen van *doen* ten opzichte van *doe*. Uit Moors 1952: 396 blijkt in elk geval dat *doe* en *doen* in de 14^e eeuw beide voorkomen in Belgisch-Limburg; de spelling van *doen* vertoont geen varianten, maar naast *doe* komen ook *dūe* (Veulen) en *dū* (o.a. Maaseik, Heers, Horpmaal) voor.

2.2 <i>, <ie> uit WGM. *i, *ä en *e in open lettergreep

materiaal: (1) met *i: *benieden* ‘beneden’ (III-15 27), *nier* ‘neer’ (III-6 23), *sieden* ‘zeden’ (III-14 17), *sighe* ‘zege’ (II 91, 508), *viel* ‘veel’ (III-11 5); met *ä: *dieren* ‘deren’ (II-4 16); (2) met *e: *bien* ‘beden = bidden’ (III-8 39), *hielen* ‘(ver)helen’ (III-16 37), *lieuen* ‘leven’ (passim, zie beneden), *viens* ‘Venus’ (II-4 31), *wiesen* ‘wezen’ (II-4 38).

Met uitzondering van ‘leven’ hebben al deze woorden in het handschrift normaliter <e>: *neder* (14x), *sede* (1x), *vele* (17x, zie paragraaf 3.6) met *i, *bede* (10x), *ghehelen* (1x), *wenus/venis/venys* (4x), *wesen* (12x) met *e. Wel valt op dat 9 van de 11 vormen met <i(e)> in fascikels II-4 en III voorkomen, dus in het minder uniforme deel van het handschrift.

Het woord voor ‘leven’ (Oudhoogduits *lebēn*, Oudsaksisch *lebōn*) neemt een aparte positie in. Onderstaande tabel bevat alle 23 attestaties van ‘leven’:

		‘leven’ (werkwoord)		‘leven’ (zelfstandig naamwoord)	
		passage	rijmt op	passage	rijmt op
in rijm	<ie>	I 902 <i>lieuen</i> II 262 <i>lieuen</i> II 562 <i>liewen</i> III-8 26 <i>lieuen</i>	I 901 <i>gheuen</i> II 263 <i>bleuen</i> ‘gebleven’ II 561 <i>gheuen</i> III-8 27 <i>begheuen</i>	I 96 <i>lieuen</i> III-8 31 <i>lieuen</i>	I 95 <i>gheuen</i> III-8 29 <i>begheuen</i>
	<e>	I 311 <i>leuen</i>	I 312 <i>gheweghen</i>		
vers-intern	<ie>	II 221 <i>lieuende</i> ‘levend’ III-7 16 <i>lieuen</i> III-7 39 <i>lieuen</i> III-7 74 <i>lieuen</i> III-8 38 <i>lieuen</i>		I 885 <i>myns lieuens</i> II 23 <i>dat lieuen</i> II 38 <i>des lieuens</i> II 518 <i>sijn lieuen</i> III-7 31 <i>dat lieuen</i> III-19 67 <i>lieuen</i> III-19 69 <i>lieuen</i>	
	<e>	I 979 <i>gheleuet</i> ‘geleefd’ III-7 63 <i>leuen</i>		III-7 26 <i>dleuen</i> ‘het leven’ III-7 45 <i>dleuen</i>	

Tabel 2: De spelling van *leven*

De spelling <ie> is nu duidelijk in de meerderheid: achttien gevallen met <ie> tegenover vijf met <e>. In het rijm is de verhouding zes tegen een, daarbuiten twaalf

tegen vier. Er is geen concentratie van <ie> in een bepaald deel van het handschrift te bemerken, al is fascikel I iets ondervertegenwoordigd: 3x in I, 6x in II, 9x in III. Waarom ‘leven’ deze bijzondere positie inneemt, is onduidelijk.

Achter de spellingen <i> en <ie> gaat waarschijnlijk een uitspraak [i:] (als in Nnl. *hier*) of [iə] (Nnl. *fantasieën*) schuil, hoewel in theorie ook [iɛ] (ongeveer als in Frans *Pierre*) tot de mogelijkheden behoort. In het Mnl. is <i(e)> als voortzetting van *i en *ā in open lettergreep kenmerkend voor het Limburgs en aangrenzende dialecten: deze schrijfwijze wordt bijv. in het Leven van Lutgart (handschrift A, omgeving St.-Truiden) gevonden. Reeds Franck 1910: 65 noemt de connectie tussen de Lutgartse vormen en de huidige Limburgse dialecten. In het 14^e-eeuwse Corpus van Reenen-Mulder is dit kenmerk zeldzaam: 1x *siede* ‘zede’ in Venlo, 3x *viele* ‘veel’ in de regio Zutphen. Overigens wijst ook de vorm *beden in plaats van *bidden naar het oosten, vgl. Duits *beten*. Tegenwoordig komt *beden vanaf Borgloon naar het oosten voor (aldus Stevens 1951).

Zoals uitgebreid behandeld in Goossens 1980: 187-192, 216f., alsmede in de FAND II: krt. 11-29, vielen in het westelijke Middelnederlands de rekkingsproducten van WGM. *i, *e en *ā samen in */ē/, MoNL. /e/. In het zuidoosten vinden we echter meestal minstens twee verschillende reflexen (dat wil zeggen, klinkers die uit de Westgermaanse klinkers zijn voortgekomen), waarbij de structurele verdeling per regio verschilt. Borgloon ligt in een gebied waarin *i en *ā enerzijds en *e anderzijds gescheiden blijven, maar de realisatie verschilt per plaats. Met behulp van de *Reeks Nederlandse Dialectatlassen* (voortaan: RND) is het mogelijk om voor dit gebied een beperkt vergelijkend onderzoek te doen. De RND is een fijnmazige dialectenquête die tussen 1925 en 1982 werd uitgegeven, en bestaat uit 141 Nederlandse zinnen die in het plaatselijke dialect vertaald werden. De transcriptie geschiedde in fonetisch schrift. Helaas kunnen we de RND niet gebruiken voor Borgloon zelf, omdat de enquête in deze plaats werd uitgevoerd door Blancquaert. Zoals aangetoond door Goossens 1965: 16, is de fonetische transcriptie van Blancquaert namelijk onbetrouwbaar, en derhalve niet bruikbaar voor ons doel. Het toevoegen van Blancquaert’s RND-data zou ons beeld vertroebelen. De enquêtes uitgevoerd door André Stevens zijn wel betrouwbaar. Ik heb daarom voor een vijftal plaatsen rondom Borgloon de reflexen van *i, *e en *ā in open lettergreep vergeleken: Opheers, Rukkelingen-Loon, Hoepertingen (ten westen en zuidwesten van Borgloon), Vechmaal (ten zuiden) en Sint-Huibrechts-Hern (ten noordoosten). Dit levert het volgende beeld op:²

	*i: beet, gebeten, gebleven, schepen	*ā: kegels	*e: breken, eten, geven, keel, leven, peer
Hoepert.	gəbɪtə, bliˈvə, sɣɪˈpə	kɪˈgəls	briˈkə, iˈtə, giˈvə, kiˈl, liˈvə, piˈr
Opheers	beːt, gəbɪtə, gəbleːvə, skeːpə	kɪˈgəls	briˈkə, jɪtə, giˈvə, kiˈl, lɪf, piˈr
Rukkel.	beːt, gəbɪtə, gəbli.və, sɣe:pən	gəke.gəlt	briˈkə, jɪtə, giˈvə, kiˈl, liˈvə, piˈr
Vechmaal	gəbetə, ble:və, ʃe:pə	kɪˈgəls	briˈkə, iˈtə, giˈvə, kiˈl, liˈvə, piˈr
St.-H.-H.	gəbe:tə, ble:və, ʃi:pə	ke:gələ	briekə, gie:və, kiel, lie:və, pier
Tongeren	bi:t, gəbe:tə, gəble:və, sɣe:pə	iɛzəl ‘ezel’	bre:kə, ɛ:tə, ge:və, ke:l, le:və, pɛ:r

Tabel 3: *i, *ā, *e in open lettergreep rond Borgloon volgens de RND en Grootaers 1908-09.

² In de tabel staat g voor [ɣ] (of in stemloze positie [χ]); het verlagingsteken ˘, dat Stevens in sommige gevallen na e zet, heb ik weggelaten.

Het blijkt dat ten westen en zuiden van Borgloon **i* en **ä* een lagere reflex ([e:], [e:³], [ɪ.¹]) vertonen dan **e* (vrij consequent een beginnende diftong [i.¹]). Dezelfde tweedeling vinden we volgens Grootaers-Grauls 1930: 54, 58 in Hasselt: /e:/ uit **i* en **ä* (/be:t/, /e:zəl/), tegenover /iə/ uit **e* (/liəvə/). In Sint-Huibrechts-Hern komt de reflex van **i* en **ä* overeen met het westelijker gebied, terwijl **e* verder is gediftonggeerd tot [ie]. In Tongeren daarentegen worden de drie reflexen uit elkaar gehouden: **i* levert er /e:/ of /i:/ op, **ä* wordt als /ie/, en **e* als /e:/ gereflecteerd; gegevens naar Grootaers 1908-09.

Voor de localisering van ons handschrift leidt deze situatie niet tot eenduidige conclusies: slechts *dieren* heeft **ä*, zodat we over deze klinker geen harde uitspraken kunnen doen; en verder komt <ie> als variant van zowel **i* als **e* voor. Het feit dat <ie> het consequentst voorkomt bij ‘leven’ met **e* zou de balans kunnen laten doorslaan naar het gebied ten westen van Borgloon (inclusief Hasselt), maar als reflex van **i* in open lettergreep past <ie> weer beter bij het oostelijke Tongeren. Bij dit alles moeten we ons realiseren dat de huidige realisatie en distributie niet die van 1500 hoeft te zijn (zie het bewaarde onderscheid van drie fonemen in Tongeren) en dat een spelling <ie> voor meerdere fonetische interpretaties vatbaar is.

2.3 Bewaring van WGM. **ī* als [i:]

materiaal: *aenscien* (III-7 62; maar 54 en elders *aenscijn*), *beriet* ‘berijft, aftocht’ (III-17 7), *yes* ‘ijs’ (III-16 4), *lijf* ‘lijf’ (I 157), *pijel* ‘pijl’ (III-15 35), *sien* ‘zijn’ (III-14 17), *vrie* ‘vrij’ (I 566, 905), *wie* ‘wij’ (I 173, 521).

De spellingen <ie>, <ye> en <ije> staan normaliter voor Mnl. /iə/ > /i:/, Nnl. <ie>: *die*, *dye*, *dije* ‘die’, etc. De sporadische gevallen waar deze spellingen gebruikt worden voor het foneem Mnl. /i:/ > /ei/, Nnl. <ij>, mogen waarschijnlijk opgevat worden als een weergave van een uitspraak [i:]. Omgekeerd toont het handschrift ook woorden waarin <i> of <ij> wordt gebruikt voor Nnl. *ie*, en ook die kunnen als bewijs voor een uitspraak [i:] van <i>, <ij> geïnterpreteerd worden. Ik splits het materiaal in (a) woorden waarin <i>, <ij> slechts eenmaal voorkomt, en (b) woorden waarin <ij> frequent is:

materiaal: a. *ghebijt* ‘gebiedt’ (I 886), *dip* ‘diep’ (II 419), *litten* ‘lieten’ (II 71), *niment* ‘niemand’ (I 485), *rippen* ‘riepen’ (II 423), *wil* ‘viel’ (II 167).

b. *dij* ‘die’ (10x: I 1156, II 191, 413, III-4 17, III-6 15, III-7 6, III-12 10, III-14 23, III-18 30, III-19 66) (tegenover honderden malen *die*); *lijf* ‘lief’ (16x, tegenover 33x *lief*, 2x *lijef*), *wij* ‘wie’ (II 487, III-7 2, III-18 35, III-19 24; tegenover 3x *wie* en 2x *wien*).

De woorden ‘die’ en ‘wie’ lijken qua structuur op ‘gij’ (*ghij*, *-dij*), ‘wij’ (*wij*) en ‘zij’ (*sij*), zodat de spellingen *dij* en *wij* misschien naar analogie daarvan zijn opgekomen. Daarmee blijft *lijf* als enige uitzondering met een hoge frequentie <ij> over; hierbij is op te merken dat ook ‘lijf’ als *lijf* gespeld wordt en vrij frequent is in de teksten van Borgloon (23x).

Tegenwoordig is het behoud van **ī* kenmerkend voor Nederlands-Limburg en het noordoosten van Belgisch-Limburg. In het zuidoosten van Belgisch-Limburg is **ī* weliswaar gediftonggeerd tot *ei* of *ai* indien hij gepaard ging met stoottonige uitspraak (lange klinkers, tweeklanken, alsmede korte klinkers gevolgd door een sonorant kunnen in het Limburgs met twee verschillende intonatiepatronen worden uitgesproken, die meestal stoottoon en sleeptoon worden genoemd); maar het ontstaan van deze tweeklank is niet erg oud, en wordt door Goossens (1956: 109) in de 17^e eeuw gedateerd, althans voor het gebied rond Maastricht. Daarmee is niet bewezen

dat de monofong rond 1500 ook in het westelijker gelegen Borgloon nog gold, maar het is zeker mogelijk.

Hieraan kan toegevoegd worden dat het handschrift in een flink aantal gevallen met <i> schrijft wat later uitsluitend met <ij> of <y> wordt weergegeven. Alleen al in *Jonathas ende Rosafiere* betreft het 98 gevallen, wat nog altijd een duidelijke minderheid is ten opzichte van <ij> en <y>. Ik onderscheid bij de vormen met <i> de volgende categorieën: (1) In open lettergreep (zo ook elders in het Mnl, vgl. van Loey 1980: 53). Opvallend vaak in *bliuen* ‘blijven’ en andere woorden op *-iue(n)* (*wiue*, *katiuen*, *verdriuen*), in *pine(n)* ‘pijn(en)’ en in *rike* ‘rijke’, dat zeer vaak als *ricke*, *rjcke* wordt geschreven. (2) Monosyllaba tonen vaker <i> indien er een encliticum op volgt, en de *i* in open lettergreep staat: *sise* ‘zij ze’ (I 150), *bider* ‘bij de’ (I 739), *hise* ‘hij ze’ (I 1191), *ghine* ‘gij ne’ (II 46). (3) Bij enkele woorden is een duidelijke voorkeur voor een bepaalde spelling te herkennen, bijvoorbeeld bij de possessiva ‘mijn’ (164x *myn(-)*, 3x *mijn*, 2x *min(-)*, 2x *miere* ‘mijner’) en ‘zijn’ (1x *syn(-)*, 64x *sijn(-)*, 26x *sin(-)*), bij ‘Saraceen’ (5x *sar(r)asijn(e)(n)*, 5x *sar(a)sine(n)*), bij ‘vrij’ (6x *vrij*, 2x *vrie*, 1x *vri*, 2x *vriedele*), enz.

2.4 Ronding in de 1sg.pres. van ‘hebben’

materiaal: *ic hubbe* (III-7 16).

Elders vinden we 28x de verwachte vormen met *-e-*:

materiaal: *ic hebbe* (I 275, 1151, 1152, II 237, III-5 16, III-7 65, III-8 20, III-9 3, 13, 43), *ich hebbe* (III-15 4, 13), *hebbe ic* (II 319, III-5 8, III-12 36); *ic heb* (I 1153, III-9 63), *heb ic* (I 778, 1157, 1215, 1218, 1220, III-8 3, 28, III-11 8, III-15 5), *hebbic* (I 194), *heb ich* (III-15 16).

De ronding van *e* in het presens van ‘hebben’ is tegenwoordig wijd verspreid in zuidelijk en oostelijk Limburg. Met behulp van de RND heb ik voor zuidelijk Limburg een overzicht gemaakt, waaruit de volgende situatie halverwege de 20^e eeuw blijkt. Het zuidoosten (vanaf een denkbeeldige lijn westelijk van St.-Pieters-Voeren, Wittem en Heerlen naar het zuidoosten) zegt *ich han*. In overig Zuid-Limburg geldt een open, geronde voorvocaal, vanaf St.-Truiden naar het oosten tot de *ich han-*isoglosse, en vanaf Diepenbeek en Lanaken naar het zuiden tot de taalgrens. Stevens geeft deze vocaal ten zuiden van St.-Truiden als [œ] weer, elders in België als [ʌ], terwijl enquêteur Goffin hem in Nederland steeds als [ə] transcribeert. Dezelfde vocaal vinden we in Nederlands-Limburg tot veel verder noordelijk (nog in Roermond en Blerick *ich hōb*), maar in België geldt vanaf Hasselt en Genk meestal *heb*. Sporadisch komt deze vorm verder naar het zuiden ook nog voor, bijvoorbeeld in St.-Truiden.

Hoe oud deze situatie is valt niet precies te zeggen, maar er zijn aanwijzingen dat het nabijgelegen Tongeren al in de 15^e eeuw de geronde vocaal kende. Van Wijk (1913: 145) vindt namelijk in een handschrift uit “het midden of de tweede helft der 15^e eeuw” dat uit Tongeren of omgeving stamt “af en toe *hubben*” naast normaal *hebben*. Aangezien ronding in *hebben* niet elders uit het Middelnederlands bekend is mag *ic hubbe* als limburgisme gelden.

Naar aanleiding van de overige vormen voor ‘ik heb’ valt nog op te merken dat apocope van *-e* significant vaak met inversie gepaard gaat: bij normale volgorde staat 13x *ic(h) he/ubbe* tegenover 2x *ic heb*, bij inversie staat 11x *heb ic(h)*, *hebbich* tegenover 3x *hebbe ich*. Dit kan geduid worden als een geval van “syncope van de uitgang bij inversie” (van Loey 1976: 57), zoals *hebsi* < *hevet si* ‘heeft zij’, *hebwi* ‘hebben wij’, of als apocope van *-e* bij aanvoeging van *ic* als cliticum.

2.5 *-k > -ch

materiaal: *ich* 'ik' (28x: II 366, 538, II-4 7, II-4 24, II-4 26, III-7 50, III-9 2, III-9 27, III-9 29, III-10 19, III-12 43, III-12 46, III-13 4, III-13 7, III-14 21, III-15 4, 13, 13, 16, 17, 19, 22, 24, 27, 30, 40, III-16 33, III-16 34)

mich 'mij' (10x: I 1310, II-4 17, III-13 4, III-13 7, III-14 14, III-15 21, III-15 28, III-15 29, III-15 39, III-16 26)

dich 'u' (1x: III-9 10)

och 'ook' (1x: III-15 18)

vrolijch 'vrolijk' (3x: II-4 38, III-15 8, III-16 16).

In I en II komt dit kenmerk slechts driekeer voor, tegenover veertig keer in II-3, II-4 en III. Niettemin is er slechts één lied waarin vaker *ich* dan *ic* voorkomt, nl. III-15 *Het quam en ruter wt boscaen*: elf keer *ich* tegenover vier keer *ic*. Deze tekst heeft ook vier keer *mich* tegenover twee keer *my*. De cijfers voor het voorkomen van de gebruikelijke Mnl. vormen van de vijf genoemde woorden zijn als volgt: *ic* 'ik' en *mi*, *my* 'mij' vele malen, *dij* 'jou (dat.)' 1x (III-9 34), *oec* 'ook' 18x, *vro(u)(de)lic* 4x. Het pronomen voor de 2^e persoon enkelvoud is sowieso zeldzaam: het komt twee keer in III-9 voor in de dat.acc., en viermaal in de nom. *du* in II 310-338 (zie paragraaf 3.15). Elders wordt steeds het meervoudspronomen *ghij*, *-i*, *di*, *dij* (nom.), *u* (dat.acc.) 'u' gebruikt (zie van Loey 1976: 34).

Momenteel gelden *ich*, *mich* en *ooch/ouch* in heel Limburg bezuiden Venlo en in het Zuidoost-Brabantse Tienen, en deze situatie gold ook al in de late Middeleeuwen; zie voor de 14^e eeuw het kaartje *ik* in Rem 2003: 195. Daarnaast komen *ich*, *mich* en *ouch* in het corpus van Reenen-Mulder buiten Limburg ook in Gemert en Haps voor, en *ich* frequent in Groningen, Drenthe en Overijssel. De velare fricatief in het suffix *-lijk* is tegenwoordig beperkt tot de zuidoostelijke helft van Nederlands Zuid-Limburg, waar hij wordt gerealiseerd als stemloze [ç] in finale positie maar als stemhebbende [ɣ] of [j] indien een flectie-schwa volgt. Zie hierover Hinskens 1995: 58-61, die terecht concludeert dat het suffix blijkbaar als *-lig* is geheranalyseerd naar analogie van het suffix *-ig* als in *heilig*, *moedig*. Echter, in de 14^e eeuw kwamen in heel Limburg in oorkonden zowel *-lich* als *-lik* voor, vergelijk Moors 1952: 407f. Voor een nadere situering van ons handschrift binnen Limburg zijn deze vormen dus niet geschikt.

2.6 t-deletie na *ch* en na *k*

materiaal: *doch* 'dunkte' (III-13 4, III-19 54), *dinc*, *dunc* 'dunkt' (I 429, III-7 35), *maec* (III-16 21) 'maakt', *vul maec*, *vol maec* (I 501, 882) 'volmaakt', *gemaec* 'gemaakt' (II 259), *moch* 'mocht' (II 40, II 518, III-7 35, III-9 69), *nach* 'nacht' (III-16 26, 35), *ontbedach* 'onbedacht, bewusteloos' (II 264), *rech* 'recht' (I 933), *vach* 'vocht' (II 193), *vraeghij* 'vraagt gij' (I 510), *vruch* 'vrucht' (I 835). Hypercorrect *macht* '(ver)mag' (II 54), *geclacht* 'geklag = klacht' (III-6 10).

We stellen een gelijkmatige spreiding van *t*-deletie vast: 6x in I, 5x in II, 8x in III. *t*-deletie is al in de 14^e eeuwse oorkonden aan te treffen, en niet alleen na velaren: Moors 1952 geeft o.a. *ghedanc*, *gecoech* 'gekocht', *rech* 'recht', *gheloef*. Ook nu komt *t*-deletie na een fricatief en na *-(n)k* nog in het Oost- en Zuid-Limburgs voor. In hoeverre dit kenmerk niet ook ten westen van Limburg bestond, is onduidelijk. In het Corpus van Reenen-Mulder tref ik het niet aan, en Van Loey 1980: 110f. noemt *t*-deletie na *ch*, *f*, *p* expliciet een Limburgs verschijnsel. Wel somt hij een volgens hem sporadisch aantal gevallen op van dezelfde apocope in andere dialecten.

Mogelijk kan de vorm *roct* ‘rok’ (I 132; daarnaast *rock* in III-7 76) door hypercorrecte toevoeging van *-t* verklaard worden. Van Loey (1980: 110) zegt over dit verschijnsel: “Hypercorrect toegevoegde *-t* leest men eveneens [d.w.z. net als *t*-deletie - MdV] in Limburg: *tegenwoordigt*, *anderwerft*, *siect*, *ict*, *schaept*, sporadisch elders.”

2.7 Palatalisering in ‘tegen’

materiaal: *seghen* (III-15 17), *steghen* (III-17 11).

Deze twee vormen zijn uitzonderingen in het handschrift, dat verder vijfmaal *teghen* schrijft (I 148, 578, 758, 823, II 150). We vinden een gepalataliseerde *t* (< **te-jegen*) in de Middeleeuwen ook in het Vlaams, bijv. als *tsegen*, maar het is in de dertiende eeuw toch vooral een Limburgs en Nederrijns kenmerk: *tjegen* (Gloss. Bernense), *chegen* (Maastricht 1294), *scheghen* (Sinte Kerstine, St. Truiden), en *scegen* (Leven van Lutgart, handschrift A, St. Truiden). De bron voor de spellingen als *ts-* en *ch-* zijn waarschijnlijk Franse leenwoorden met palatale fricatieven ([š-]) en affricaten ([tʃ-]) geweest, zoals *tsaerter* ‘charter’, *tsijns* ‘cijns’ en *tsier* ‘sier’; zie van Loey 1980: 116 (in ons handschrift zijn toevallig geen leenwoorden met een dergelijke beginklank geattesteerd). Later werden deze woorden met *s* uitgesproken. De vorm *steghen* kan een misspelling van **tseghen* zijn, maar kan ook een gebruikelijke manier zijn geweest waarop de Borgloonse kopiist de palatale beginklank van ‘tegen’ weergaf. De spelling <ch> voor *s* vinden we ook een keer in ons handschrift, en wel in *mochche* ‘mocht ze’ (II 40) in de zin *Nement en mochche verwaren / wanner sij ghe wapent waren* ‘Niemand kon ze tegenhouden wanneer ze gewapend waren’. Zie 3.8 voor een ander mogelijk geval van <ts-> voor [š-] in ons hs.

2.8 *r*-loos ‘daar’, ‘hier’

materiaal: *dae* (II 539), *dae ... mede* ‘waarmee’ (II 271).

De normale vormen van ons hs. zijn *daer* ‘daar, waar’ (106x passim), *hier* (31x passim), *her* ‘hier’ (2x, zie 3.2), *heir* (II 28). *R*-loze vormen van ‘daar’ en ‘hier’, zoals *da*, *dae*, *hi*, *hie*, zijn volgens het *Vroegmiddelnederlands Woordenboek* I: 756 en II: 1999 (lemmata *daar* en *hier*; online beschikbaar op www.inl.nl) reeds in de dertiende eeuw een typisch Limburgs verschijnsel.

2.9 Invoering van gerekte vocaal in gesloten syllabe

materiaal: *ertsgaet* ‘aarsgat’ (III-19 33), *gaet* ‘gat’ (III-19 64).

Enkele uitzonderingen daargelaten bewaart het grootste deel van het Nederlands de verdeling tussen korte en lange klinkers zoals die ontstaan is na de rekking van korte vocalen in open lettergreep, aan het einde van de Oudnederlandse periode (voor 1200). In het Limburgs is echter, net als in het Hoogduits, de lange klinker uit meerlettergrepige vormen vaak ingevoerd in de eenlettergrepige vormen: vergelijk Nl. *gat*, *smid*, *hol* (znw.), *nat*, *smal* met Roermonds *gaat*, *sjmeed*, *haol*, *naat*, *sjmaal*. Buiten Limburg en een aantal aangrenzende dialecten in Zuidoost-Brabant komt een gerekte vocaal in gesloten lettergreep tegenwoordig alleen voor in de westelijke helft van Oost-Vlaanderen en in Groningen. In beide gebieden betreft het echter een veel minder groot aantal lexemen, en is de lange vocaal volgens het commentaar bij kaart 2 *glas* in FAND I waarschijnlijk van recenter datum. Zie in dezelfde band ook nog de kaarten 6 *dak*, 11 *tam*, 20 *gras*, 47 *weg*, 65 *smid*, 79 *grof*, 81 *hol*.

2.10 Lange vocaal in het preteritum enkelvoud van sterke ww. van de 4^e en 5^e klasse

materiaal: *hij staek* ‘hij stak’ (II 175), *die conic bewael* ‘de koning beval’ (I 315, II 383).

De oorspronkelijke korte vocaal staat in *beualse* (II 105, 253) en *stac* (II 165, 229). Het gaat hier om de analogische invoering van de lange vocaal die oorspronkelijk in het preteritum meervoud thuishoort. Voor ‘beval’ vinden we bevestiging van het Limburgse karakter van dit verschijnsel in de 14e eeuw in het corpus van Reenen-Mulder: alle 16 attestaties van *bevael* betreffen de Haspengouw (Veulen, Heers, Borgloon, Horpmaal, Werm, Henis, Tongeren), terwijl van de 13 gevallen van *beval* er slechts vier in Limburg voorkomen (Borgloon, Koninksem, Henis), de overige negen in Brabant, Gent en Delft.

Moderne dialectbeschrijvingen bevestigen dat in Limburg in de 4^e en 5^e klasse van sterke werkwoorden het enkelvoud zich aan het meervoud heeft aangepast; zo vinden we bijv. in Maastricht (zie Endepols 1955) *aot* ‘at’ en *gaof* ‘gaf’. In Tongeren geldt dit volgens Grootaers 1908-09 bij sommige werkwoorden wel (*broeëk* ‘brak’), terwijl andere de klinker uit de 6^e klasse van sterke werkwoorden hebben ingevoerd (*koom* ‘kwam’, *noom* ‘nam’). Dezelfde opmars van /o:/ uit de 6^e klasse beschrijft Welter 1933: 149ff. voor Montzen, waar dan de reflex /ɔ:/ van **ā* alleen nog voorkomt in het preteritum van 4^e en 5^e klasse werkwoorden met afwijkend presens: *komen*, *liggen*, *zitten*, *zien*, *zijn*. In veel van de huidige Limburgse dialecten toont het pret. van de 4^e en 5^e klasse de vocaal **ō* van de 6^e klasse, bijv. in Hasselt, Genk en Roermond.

Misschien heeft ook *spraek* in II-4 18 dezelfde secundaire lange klinker, maar de vorm kan ook als oorspronkelijke conjunctief verleden tijd met oude lange klinker opgevat worden: *Ic spraec haer tuwe waer icse saghe* ‘Ik zou ze toespreken als ik ze zag’.

2.11 Lidwoord nom.sg.m. *der*

materiaal: *ons heer der conic* (II 7), *roelant der graue* (II 10).

Deze twee dicht bij elkaar voorkomende vormen zijn uniek binnen het handschrift, dat normaal *die* als mannelijk lidwoord in de nom.sg. gebruikt (ca. 90x). Momenteel beperkt *der* zich tot het zuidoosten van Nederlands Zuid-Limburg, maar in vroeger eeuwen moet het ook verder westelijk gegolden hebben. Zo vinden we *der* in de oudste Servaesfragmenten, in de Limburgse Sermoenen, in het Maastrichts Statutenboek uit 1380 en de Maastrichter Stadsrekening uit 1399/1400. In het Tongers dialect bestond begin 20^e eeuw nog het relict *ter dü:vel* ‘de duivel’, en Jan Goossens meldt mij uit Genk *ter di:vel*. Daarmee is de mogelijkheid gegeven dat *der* in de 15^e eeuw ook in Borgloon, 10 km ten westen van Tongeren, nog voorkwam; een zekerheid is dat natuurlijk niet.

2.12 Gerundium op *-nde* in plaats van *-n(n)e*

materiaal: *met my te doende* (I 968), *myn hoeft afte sclaende* (I 1186), *ghetruwe tesijnden haren heere* ‘trouw te zijn aan haar heer’ (II-3 15), *haer eyghen te synden sijne* (III-6 18; hier is na *te* eerst *synden* geschreven, dit is doorgehaald en meteen erachter is *sijne* geschreven).

De gebruikelijke Mnl. uitgang is *-ne* bij eenlettergrepige en *-en(n)e* bij meerlettergrepige infinitieven. Deze uitgang is oorspronkelijk een datief enkelvoud die van het voorzetsel *te* afhangt: Oudhoogduits *zi nemanne* ‘te nemen’ etc. Van ‘doen’ en ‘zijn’ komen in ons hs. ook de vormen zonder *d* voor: *te doene*, *te doenne*, *te do[o]ne*, *te sijne* (zie beneden). De uitgang *-nde* in het gerundium is in het Mnl. zeldzaam. Stoett 1923: 200 noemt uit *der Naturen Bloeme* een drietal gevallen die in

elk geval als leesvarianten voorkomen: *te verduwende* (2x) ‘te verteren’, *in lopende* ‘in het lopen’. Van Loey 1976: 64 geeft daarentegen alleen Limburgse bewijspplaatsen voor het gerundium op *-nde*. Zijn bron is Moors 1952: 417, die de “infinitief op *-(en)de*” binnen het 14e-eeuwse Limburgs typisch Zuid-Limburgs noemt. Daarbij valt op dat al zijn voorbeelden op één na monosyllabische stammen betreffen: *te doende*, *te donde*, *te duende*; *te gaende*; *te geschiende*; *te sijnde*; *te staende*; maar eenmaal *te behaudende*.

Het is interessant om alle vormen van het gerundium na *te* in het handschrift-Borgloon op een rijtje te zetten. In een kleine meerderheid van de gevallen vinden we *-(e(n)n)e*:

materiaal: *te beetenne* ‘afstappen’ (II 344), *te doene* (I 156, II 316), *te doenne* (II 384, III-15 37), *te doene* (II 299), *te do[o]ne* (III-19 51), *te gaene* (I 1121), *te houdene* (I 1068), *te lachene* (I 1103), *te latene* (I 438), *te nemenne* (I 395), *te roepene* (I 468), *te schedene* (III-8 7), *te s(c)lapene* (I 668, 708), *te seggene* (III-19 50), *te sijne* (III-10 15, III-19 11), *te soekene* (I 1043), *te vr[e]kene* (I 618), *te wetene* (I 232), *te truwene* (I 394).

In bijna evenveel gevallen ontbreekt de laatste *-e*:

materiaal: *ten blossen* ‘te blazen’ (II 47), *te gheuen* (I 889), *te hantteren* (III-7 17), *te hebben* (III-19 8), *te karmen* ‘te kermen’ (I 1140), *te [k]ecken* ‘te kijken’ (III-17 4), *te kiesene* (III-15 23, 32), *te lieghen* (III-12 54), *te lieuen* ‘te leven’ (III-7 16), *te ligghen* (III-16 7), *te loue* ‘te loven’ (I 539), *te mynnen* (III-15 24), *tonfermen* (I 1141), *thoereren* ‘te bidden’ (I 539), *te scaren* (II 74), *te treden* (III-9 55), *te zuweren* ‘te zuiveren’ (III-19 45).

Vertaald in cijfers laten deze gegevens (zonder de vormen op *-nde*) een opvallende verdeling zien afhankelijk van het fascikel en de infinitief:

gerundium op:	<i>-n</i>		<i>-(n)ne</i>		totaal
	1 lettergreep	2 lettergr.	1 lettergr.	2 lettergr.	
I	0	5	2	11	18
II	0	2	3	1	6
III	0	11	4	2	17
totaal	0	18	9	14	41

Tabel 4: De uitgang van het gerundium

Uit de tabel blijkt ten eerste dat de uitgang *-(n)ne* bij de eenlettergrepige werkwoorden *doen*, *gaan* en *zijn* voor 100% aanwezig is, terwijl dit bij de meerlettergrepige slechts 44% is (14 van de 32 gevallen). Dit komt overeen met hetgeen Overdiep 1946: 101 voor het 13e-eeuwse Mnl. poneert: de vorm op *-e* “houdt (...) het langste stand bij éénlettergrepige infinitieven.” Een tweede vaststelling die de tabel toelaat is dat bij de meerlettergrepige werkwoorden de uitgang *-n* in relatieve frequentie toeneemt naarmate het handschrift vordert: 5 van de 16 gevallen in fascikel I, 2 van de 3 in II, en 11 van de 13 in III.

De eerstgenoemde distributie levert een mogelijke verklaring voor *sclaende*, *doende* en *synden* in ons hs. Immers, juist na eenlettergrepige infinitieven is de uitgang in ons hs. altijd *-(n)ne*, en in de 14^e eeuw vinden we juist in het zuiden van Belgisch-Limburg *-nde* bij de eenlettergrepigen. Het belang van het aantal lettergrepen is het best te begrijpen als er een fonologisch verschijnsel aan ten grondslag ligt, waarvoor als eerste de klemtoon in aanmerking komt. Daarmee komen we op het gebied van de in de Mnl. tijd optredende *e*-apocope dan wel syncope, vgl.

van Loey 1980: 84-86. In drielettergrepige vormen als **gevene*, **kiesene* trad regelmatig syncope op: Mnl. *claerre* = *clarere*, *te keerne* = *te kerene*, *hi leefde* = *levede*, etc. In het Nnl. is dit onder andere in het zwak preteritum bewaard: *leefde*, *maakte*, etc. In tweelettergrepige woorden moet na een zware eerste syllabe aan het einde van de Middeleeuwen in grote delen van Brabant en Limburg ook reeds *-e* geapocopeerd zijn. Niettemin is het denkbaar dat de wegval van *-e* in de twee genoemde categorieën niet gelijktijdig plaatsvond, zodat bijvoorbeeld *te gev'ne*, *te kies'ne* enerzijds naast *te slaane*, *te doone* anderzijds voorkwamen. Indien in een volgende fase de uitgang van het gerundium *-ne* werd vervangen door *-nde* van het tegenwoordig deelwoord (over de reden daarvoor kom ik beneden te spreken), zou dit mogelijk alleen gebeuren in de groep van eenlettergrepige werkwoorden die nog een gerundium op klinker plus *-ne* hadden. Daarmee zou dan de 14^e-eeuwse situatie in Belgisch-Limburg zijn ontstaan. Dit is uiteraard slechts een hypothetisch scenario. Het belangrijkste is dat er in Belgisch-Limburg in de 14^e eeuw een distributie van *-ne* en *-nde* lijkt te bestaan die erg specifiek is, taalhistorisch verklaarbaar, en gebonden aan de regio. Daarmee neemt de kans toe dat *sclaende*, *doende* en *synden* in ons hs. limburgismen zijn. Het feit dat de kopiist in III-6 18 eerst *synden* schreef, waarna hij dat doorstreepte en verving door *sijne*, versterkt dit vermoeden.

Voor zover ik kan zien zijn twee mogelijke verklaringen voor de uitgang *-nde* denkbaar. Het zou een hypercorrectie kunnen zijn, gebaseerd op een fonetische ontwikkeling **nde* > *-ne* in een eerder stadium. Franck (1910 § 112.4,7) voert een aantal gevallen aan van deze assimilatie: Mnl. *gesinne* 'gesinde', *onderwinnen* 'ondervinden', *swigene* 'zwijgende', *ridene* 'rijdende'. Voor dezelfde verandering in het Middelnederduits, vgl. Lasch 1914 § 420. Ons handschrift toont een geval van *nd* dat eveneens als hypercorrectie en daarmee als bewijs voor een assimilatie *nd* > *nn* opgevat kan worden: het rijm *begonden* : *vervonnen* 'begonnen – verwonnen' (deelwoorden) in II 245-246. Dat juist *begonnen* werd gehypercorrigeerd zou het gevolg kunnen zijn van het feit dat de schrijver zelf *bego(n)sten* zei, een vorm die zich niet tot het Limburgs beperkte (zie van Loey 1976: 76) en die ook ons handschrift normaliter heeft: *begonste* 'begon', *begonsten* 'begonnen' (7x I, II).

De uitgang *-nde* zou echter ook op de invoering van *-nd* uit het tegenwoordig deelwoord kunnen berusten. Wat hiervan de functionele achtergrond geweest kan zijn zet Duinhoven 1997: 193-194 uitvoerig uiteen: in sommige constructies zijn de infinitief en het onvoltooid deelwoord "zo goed als synoniem", bijv. in *hi wart jagende* naast *hi wart jagen*, *hi begonde slapende* naast *hi begonde slapen*. Volgens Duinhoven zit de overeenkomst vooral "in de adverbiale functie en in de vaagheid van de betrekking ten opzichte van de persoonsvorm." De grote overlap in betekenis kan vervolgens hebben geleid tot de overname van de vorm van het een (tegenw. deelwoord) door het ander (gerundium).

3. Mogelijke limburgismen

In deze paragraaf komen varianten aan bod die weliswaar in (delen van) Limburg gelocaliseerd zouden kunnen worden, maar die ook in meer of mindere mate zijn aan te treffen in andere regio's – in veel gevallen vooral in het aangrenzende Brabant.

3.1 <o> in plaats van <a>, <ae> uit WGM. **ē₁*

materiaal: *blossen* 'blazen' (II 47).

De gebruikelijke opvolger van WGM. **ē* (traditioneel **ē₁* genoemd) is Nnl. /a/, Mnl. /a:/. Ook in ons handschrift is dat de gebruikelijke klinker: *slapen*, *staen*, *daer*, etc. De

enige vorm die expliciet een achterklinker heeft is *blossen* in het Roelantslied; in dezelfde tekst komt echter ook *blasen* voor.

De spelling *blossen* kunnen we interpreteren als *blaoze*, de vorm die in heel Brabant en Limburg thuis is, met varianten als *oeë* en dergelijke. Mogelijk heeft de schrijver met de dubbele *ss* willen aangeven dat de vocaal niet dezelfde is als in bijvoorbeeld *boom* (waarin de *oo* een reflex is van WGM. **au*). In heel Brabant en Limburg heeft WGM. **ā* namelijk een verder naar achteren gelegen realisatie dan de klinker die uit rekking van korte **a* is ontstaan; vaak ook ronding. Het is dus duidelijk een Zuidoost-Nederlands kenmerk, maar niet alleen Limburgs.

3.2 <e>, <ee> in plaats van <ie> uit WGM. **ē₂*

materiaal: *her* ‘hier’ (I 1139, III-19 1), *heir* (II 28), *leet* ‘lied’ (III-6 0), *nement* ‘niemand’ (II 40), *vel* ‘viel’ (II 176; rijmt op *wel* ‘veel’), *verdret* ‘verdriet’ (III-19 53; rijmt op *niet* ‘niet’).

De gebruikelijke voortzetter van WGM. **ea* (traditioneel **ē₂* genoemd, maar zie Kortlandt 2006 voor een interpretatie als **ea*) en **eo* is <ie>. Terwijl het handschrift meestal <ie> schrijft in *iement* (2x), *yemen* (1x), *ymen* (1x) ‘iemand’, *niement* (10x), *niemet* (1x), *niment* (1x), *niemen* (1x) ‘niemand’, *hier* (31x), *liet* (2x) ‘lied’, *liedeken*, *-kin* (4x), *verdriet* (10x), *viel* (10x), *wiel* (1x), *wil* (1x) ‘viel’, komt van elk van deze woorden één attestatie met *e* of *ee* voor, die we als [e:] moeten interpreteren. Daarbij is het verrassend dat *vel* lijkt te rijmen met een woord met gerekte **e*.

In de 14e eeuw is [e:] in Belgisch-Limburg geattesteerd, maar tegenwoordig kunnen we hem van west tot oost vinden in het zuidelijkste Brabant, in Zuidwest-Limburg (maar niet voor *r*) en in heel oostelijk Limburg.

3.3 <ie> in plaats van <e>, <ee> uit WGM. **ai* gevolgd door *r*, **h* of **w*

materiaal: *dierste* ‘het eerste’ (I 969), *ierstwerf* (III-13 1), *lierde* (II-4 19), *gheliert* ‘geleerd’ (III-9 34), *lieren* (III-18 45), *lieert* (III-19 28), *lieu* ‘leeuw’ (II 228), *[d]er sieen vloet* ‘de vloed van de zee’ (I 794), *sier*, *zier* ‘zeer’ (II 420, 466, 469, 496, III-19 25), *verliene* ‘verlene’ (III-8 36), *verlienen* ‘verlenen’ (III-14 14).

De gebruikelijke reflex van **ai* in ons handschrift is *e*, *ee*, maar verspreid over de drie fascikels vinden we af en toe <ie>: 2x in I, 6x in II, 7x in III. Vier gevallen komen in rijmpositie voor: *gheliert* - *ghekeert* (III-9), *lieren* - *eeren* ‘eren’ (III-18), *verenen* - *al tenen* - *verlienen* (III-14), *zier* - *heer* (II 469-70).

Het huidige Limburgs valt uiteen in een westelijk deel, waar net als in het Nederlands twee verschillende reflexen van **ai* voorkomen door de af- of aanwezigheid van *i/j*-umlaut (Nl. *been*, *zee*, *meer* tegenover *klein*); en een oostelijk deel, waarin net als in het Hoogduits **ai* twee verschillende reflexen kent al naar gelang de tweeklank werd gevolgd door *r*, *w*, **h*, of niet (Hoogduits *See*, *mehr* tegenover *Bein*, *klein*). Voor *r*, *w*, **h* vinden we in het Oostlimburgs meestal /e:/ of /iə/ (vgl. Maastricht *mie* ‘meer’, *zie* ‘zee’ tegenover *bein*, *klein*), en laatstgenoemde hoge tweeklank komt ook in de Middeleeuwse bronnen uit Oudenbiezen en oostelijker al voor, bijv. *ierste* ‘eerste’; zie Wethlij 1980: 121f. voor een overzicht. Hierbij zou dus de sporadische spelling <ie> in ons handschrift kunnen passen. Stevens 1951: 232f. stelt vast dat het moderne dialect van Centraal-Haspengouw (met Borgloon) binnen Limburg een uitzondering vormt doordat in dit gebied **ai* altijd dezelfde reflex kent, ongeacht de volgende klinker of medeklinker. Of de beschreven dialectgeografie er 500 jaar geleden precies zo uitzag is onbekend, maar de westelijke en oostelijke verdeling van **ai* ontmoeten elkaar al in de Middeleeuwen op Limburgs

gebied (zie bijv. Wethlij 1980: 110-123), waarbij geen nauwkeurige grens te trekken valt. Indien Limburgs, hoort <ie> in de bovenstaande vormen in elk geval bij de oostelijke verdeling.

Het woord 'leeuw' is hierbij ingedeeld omdat de huidige dialecten steeds een vocaal tonen die overeenkomt met de reflex van *ai voor w (zoals in Ned. *eeuw*, *sneeuw*, *zee*): Tongeren *leef*, Maastricht *lieuw*, Roermond *leew/f*, Venlo *lieuw*, Aken *lieëf*. Het woord is een ontlending uit Latijn *leō*, *leōnis* (OHD *lewo*, *leo*, MHD *lēwe*), maar aangezien WGM. *ew reeds vroeg tot /iw/ was geworden, werd [ew] in het leenwoord ingedeeld bij de inheemse sequentie */aiw/.

3.4 <i>, <y> in plaats van /e/ voor nasaal plus consonant

materiaal: *dincken* 'denken' (III-7 91), *dinc* (III-7 7), *dinck* 'denk' (III-11 11), *dync* (III-14 33), *dinct*, *dinc* 'dunkt' (I 356, 429), *ghedinct* 'gedenkt' (II 94), *inghel* 'engel' (I 409, 412, 931, II 353, 402, 454, III-7 82), *ing(h)len* 'engelen' (I 1306, 1314), *inde*, *ynde* 'einde' (II 283, 330), *bekinde* 'erkende' (II 282), *mynsche* (III-7 7), *tminsche* 'des mensen' (III-18 21), *winsteren* 'vensteren' (III-12 21).

Deze verhoging van beklemtoonde *e* is regelmatig verspreid over het handschrift: 7x in I, 7x in II, 8x in III. Tegenover de 22 gevallen met verhoging staan 24 gevallen met <e> (waarbij dan de enkele honderden gevallen van *ende* 'en' niet meegeteld zijn) en eenmaal <ee>. Opvallend is wel dat bij 'denken' (7 tegen 3) en 'engel' (9 tegen 2) de variant met <i> veel frequenter is dan die met <e>.

materiaal: *brenct* (III-14 23), *brenghen* (I 541, 844, 1038, 1239), *bedencken* (III-7 56), *ghedencken* (III-9 57), *ghedenken* (I 720), *enghelen* (I 1222), *eenghele* (III-13 4), *hende* (I 126), *ghehenghen* 'toestaan' (III-7 30), *cenne* 'ken' (I 1070), *kendene* 'kende hem' (I 630), *lenghen* (II 412, 714), *meensche* 'mens' (I 1035), *mensche* (I 1057), *schenken* (III-7 58), *sent* 'zendt' (III-17 25), *sende* 'zond' (II 353), *sendi* 'zond hij' (II 453), *venstere* (I 659), *wende* (II-4 10), *bewende* 'bewende' (I 820).

De verhoging van *e* voor nasaal plus consonant zou goed bij een Limburgse uitspraak passen, maar komt anderzijds zo wijd verspreid voor in heel het Zuid-Nederlands, ook in de Middeleeuwen, dat ze met evenveel recht aan een oorspronkelijkere, niet-Limburgse versie van de teksten zou kunnen worden toegeschreven. Overigens komt ook het omgekeerde fenomeen voor, nl. verlaging van de /i/ tot <e>: *begenne* 'begin' (III-10 3), *pence* 'prins' (III-17 6), *senct* 'zingt' (I 1206), *senget* 'zingt' (III-14 22), *sencken* 'zinken' (I 201), *menichsens* 'menigzins' (III-7 32), *sprengghen* 'springen' (III-7 27), *ontsprengghen* (II 516), *went* 'wint' (I 896), *went* 'wind' (III-9 35, III-15 17, 39). In de door Rem bestudeerde 14^e-eeuwse oorkondes komt *bennen* voor *binnen* in het Zuidnederlands alleen in zuidoostelijk Limburg voor (Rem 2003: 169). Ook in de Maastrichter Stadsrekening van 1399-1400 vinden we de verlaging van /i/ voor een nasaal: *denckhuis* 'dinghuis', *densdaigs* 'dinsdags', *wenterrock* 'winterrok', *went* 'wind' (Koreman 1968). Niettemin is ook dit verschijnsel te wijd in het Zuidnederlands verspreid om enkel als limburgisme geïnterpreteerd te kunnen worden (vgl. van Loey 1980: 18).

Een andere opvallende vorm met <i> is *willecom(e)* 'welkom' (I 144, 323, 826) waartegenover het bijwoord 'wel' 52x als *wel* voorkomt, 7x als *wale* (steeds aan het verseinde in rijmpositie) en 3x als *wael* (vers-intern). *Willecom(e)* had vanouds in het Mnl. /i/, zoals nog het Hoogduits (*willkommen*) en huidige Vlaamse en Brabantse dialecten (*willekom*, *wilkom*) tonen: het is de klankwettige voortzetting van WGM. **welja-kwum-ōn-* 'die als gewenste aankomt', waaruit door *j*-umlaut *wille-* ontstond. Het Nnl. en het Engels hebben daarentegen het eerste lid door *wel-* 'goed' vervangen.

Ons handschrift heeft eenmaal *dicwael* ‘dikwijls’ (III-14 15), hetgeen moeilijk als verschrijving van *dicwil* te begrijpen is (de vorm die in II-3 10 voorkomt), maar wel als vervanging van *dicwel*, dat in III-9 43 staat. Het lijkt erop dat de kopiist in III-14 15 het *-wel* in *dicwel* vervangen heeft door *-wael*, wat er dan op zou kunnen wijzen dat *wael* voor hemzelf de gebruikelijke vorm was van ‘wel’. Helemaal zeker is dat niet, want de bewuste versregel luidt *O vrouden raet is dic wael quaet*: zowel voor als achter *wael* staan woorden met *-ae-*, en dus kan een simpele perseveratie niet worden uitgesloten.

3.5 <ie> en <ij> voor /i/

materiaal: *dabdijsse* ‘de abdis’ (I 549, 557), *duvijnghedij* ‘dwingt gij’ (I 188), *ghijnc* ‘ging’ (I 683), *ghijster* ‘gisteren’ (III-15 2), *ionghelijnc* (I 958, III-7 25), *ionghelijc* ‘jongeling’ (III-7 13, 61, 85), *k[ij]nt* ‘kind’ (I 1232), *kijnder* (II 137; rijm: *ghinder*), *liesten* ‘liste(n)’ (I 241, 484, 544, II 15; rijm: *wi(j)ste(n)*), *lijsse lijcke* ‘listelijk’ (I 293), *scielt* ‘schild’ (I 384, 497), *scrieftuere* ‘schriftuur’ (I 262), *sijn* (III-6 1), *sien* (III-15 38), *sijnne* ‘zin’ (III-15 10), *siens* ‘zins’ (II-4 7), *twijnt* ‘twint, helemaal niet’ (III-19 58), *wijnter* ‘winter’ (III-19 56), *viende* ‘ik vind’ (III-10 8), *wijlt* ‘wil’ (I 696), *viest* ‘wist’ (II 487), *wijste* ‘wist’ (I 485, 545).

Terwijl het hs. meestal <i> spelt, wordt deze korte vocaal in een minderheid van de gevallen met <ij> of <ie> gespeld, redelijk gelijkmatig verspreid over het hele handschrift: 15x in I, 6x in II, 11x in III. In de meeste gevallen (m.u.v. ‘schild’, ‘schriftuur’, ‘wil’) wordt de /i/ gevolgd door *s* of *ng/nc/nt/nd/nn*; dit doet vermoeden dat <ij> en <ie> een en dezelfde fonetische variant weergeven. Niettemin is ook voor *s* en voor nasaal plus consonant in ons handschrift <i> de meerderheidsspelling: *abdisse* 3x, *list(en)* 4x, *wiste(n)* 8x; *duwinct* 1x, *meduinghen* 1x, *ghinc* ‘ging’ 28x, *ionghelinc* ‘jongeling’ 4x, *kint* ‘kind’ 13x, *kinderen* 5x, *mint* ‘(be)mint’ 2x, *sinne*, *synne*, *sins* 24x, *twint* 3x, *vind(en)* 3x; *scilde* 1x, *scriftuere* 1x, *wilt* ‘wil, wilt, wil het’ 17x.

De spellingen <ij> en <ie> i.p.v. <i> kunnen op twee manieren worden opgevat: als weergave van een hoge vocaal /i/ in plaats van /i/ (zoals Hd. *Kind*, *Schild*) of als weergave van een gerekte vocaal /i:/. Van Loey 1980: 25 kiest op basis van duidelijke rekkingen van andere klinkers in dezelfde positie voor het laatste, en geeft *s* (+ consonant) en *-n* + consonant als twee van de omgevingen waarin rekking van *i* in het Mnl. voorkomt. Spellinge als *kijnd*, *wijnd* wijzen volgens hem op Gelders, West-Overijssels, Utrechts en Noordoostbrabants, maar rekking van *i* concentreert zich volgens hem in Brabant en Limburg. Voor Belgisch-Limburg voert Moors 1952: 373 overeenkomstige grafieën aan, zoals *Apriel*, *ghyenc*, *ontfienghen*, *Trieht*; maar ze zijn niet aan een bepaalde streek te koppelen. Uit de FAND komt geen duidelijk patroon naar voren van deze realisatie in de huidige Zuid-Nederlandse dialecten.

3.6 *voel* ‘veel’

materiaal: *voel maels* ‘dikwijls’ (III-15 37).

Elders heeft ons handschrift *wel* (II 175), *weel* (III-18 54), *vele* (5x), *wele* (10x), *viel* (III-11 5) ‘veel’. De eenmalige spelling *voel* zou de geronde voorvocaal /ø/ of /œ/ aan kunnen geven, die in grote delen van het Zuid-Nederlands in ‘veel’ bestaat. In het corpus van Reenen-Mulder is een spelling *voele*, *vole*, *vuel*, *voel* kenmerkend voor twee gebieden: Limburg (waar overigens ook de ongeronde vocaal veel voorkomt), en Gelderland (Zutphen, Doesburg, Ede). Dit zou betekenen dat *veul* in de 14^e eeuw nog minder ver verspreid was dan tegenwoordig. En aangezien Gelderland voor ons

handschrift niet in aanmerking komt, bestaat er een redelijke kans dat *voel maels* een Limburgse insluiper is; maar helemaal zeker kunnen we daarover niet zijn

3.7 <scl-> in plaats van <sl->

materiaal: *sclaen* (I 1188, II 111,139), *sclaende* (I 1186), *sclaet* (I 1245, II 95, III-10 13), *scloech* (I 1249, II 514), *sclose* ‘sloeg ze’ (II 418), *gescleghen* (I 160), *bescleghen* (II 300), *verscleghen* (II 357), *schlaghe* ‘slag(en)’ (II 36,110), *hantghesclach* (I 1298), *opsclach* ‘opslag’ (II-4 14), *sclapene* (I 668), *sclapen*, *sclaept* (III-16 9,19), *sclotel* (III-8 14), *bescloten* (III-8 19).

De spelling *scl-* is gelijkmatig over alle drie fascikels van het handschrift verdeeld, en tegenover 22 maal *scl-* wordt slechts 11 keer *sl-* gevonden. Bovendien verdwijnt *sl-* gaandeweg het handschrift ten gunste van *scl-*:

	I	II	II-3,4, III	totaal
<i>sl-</i>	7	4	0	11
<i>scl-</i>	7	9	6	22

Tabel 5: De spellingen *sl-* en *scl-*

In het *Vroegmiddelnederlands Woordenboek* (IV: 4380-4399; online-versie op www.inl.nl) komen 113 lemmata met *sl-* voor. Naast de meer dan duizend woordvormen met *sl-* komt daarin slechts 24 maal initiële *scl-* voor, verspreid over het hele taalgebied: *sclapen* (Nederrijns), *sclemp* ‘slim’ (Vocabularium Bernense), *sclecter* ‘slechter’ (O.-Vla.), *schluter* ‘sluiter’ (Holland), etc. De gevallen van *scl-* die van Loey 1980: 89f. verzameld heeft zijn in Brabant geconcentreerd, en de zes attestaties in het corpus Van Reenen-Mulder liggen allemaal buiten Limburg: Schelle (Antwerpen) *sclaen*, Groningen *des scluters*, tweemaal Overijssel en tweemaal Zuid-Holland. Het 13^e- en 14^e-eeuwse materiaal biedt dus geen aanknopingspunt voor een interpretatie van *scl-* als limburgisme. Om die reden zou men de variatie in ons handschrift als vrije variatie op kunnen vatten tussen twee grafemen (*sc-* en *scl-*) waaruit de kopiist kon kiezen; maar dat biedt geen verklaring voor het geleidelijke verdwijnen van *sl-* ten gunste van *scl-* in ons handschrift.

Het is daarom de moeite waard te onderzoeken of er een fonetische realiteit achter de gevonden distributie schuil zou kunnen gaan. Van Loey oppert dat met *scl-* misschien de stemloosheid van de *s-* weergegeven werd, maar daarvoor voldeed *sl-* ook al: er was immer geen stemcontrast tussen stemloze en stemhebbende fricatief in deze positie (evenmin als in *sm-*, *sn-*, *schr-*, *sw-*). In de Limburgse context is nog een andere verklaring denkbaar: *scl-* zou voor [ʃl-] kunnen staan. In oostelijk Limburg namelijk worden *sl-*, *sm-*, *sn-*, *zw-*, *sp-* en *st-* uitgesproken als *sjl-*, *sjm-*, *sjn-*, *zjw-*, *sjp-*, *sjt-*. De grens tussen westelijk *sl-* etc. en oostelijk *sjl-* etc. loopt tegenwoordig net ten oosten van Maastricht parallel aan de Maas van noord naar zuid, en blijft noordwaarts lopen waar de Maas ter hoogte van Maasbracht naar het oosten afbuigt – dit is de zogenoemde Panninger Lijn. De spelling <sc-> zou door een Limburger voor /sj-/ gebruikt kunnen zijn, aangezien West-Germaans *sk- (waaruit MoNI. /sɣ-/) zich in het Limburgs tot [ʃ-] heeft ontwikkeld. De isoglosse die de grens tussen westelijk [sɣ-] en oostelijk [ʃ-] aangeeft – sinds de studies van Schrijnen uit het begin van de 20^e eeuw de ‘Panninger Zijlijn’ genoemd – ligt westelijker dan de Panninger Lijn. Hij verloopt in Belgisch Limburg noord-zuid ongeveer halverwege de provincie, waarbij Hasselt ten westen en Genk ten oosten van de isoglosse ligt, en Borgloon net een paar kilometer ten westen (zie FAND IV, kaarten *schip* en *school*). Het is natuurlijk slechts

een hypothese, maar indien ze klopt, zou de spelling <scl-> voor onze tekst een oostelijker locatie betekenen dan Borgloon; tenzij de *sjl*-grens in de 15^e eeuw een westelijker verloop had, want de distributie van dit allofonische onderscheid is voor vroeger eeuwen niet vast te stellen.

In III-19 67 staat een derde variant: *ont tsluten* ‘ontsluiten’. Hier kan *tsl-* door de voorafgaande *-t* veroorzaakt zijn.

3.8 <tsn-> in plaats van <sn->

materiaal: *tsneuen* ‘sneven’ (I 375, 522, 570), *tsnet* ‘sneed’ (III-18 13), *tsnottolf* ‘Snot-wolf’³ (III-19 28), *tsnwen* ‘sneeuwen’ (III-19 56)⁴, *tsne vlocken* ‘sneeuwvlokken’ (III-19 62).

In anlaut is de enige uitzondering het woord ‘snel’, dat alle vier keren met *sn-* gespeld wordt: *snel* (I 602, 631, 782), *met snelder vaert* (I 423). Daarnaast staat in inlaut ook steeds *-sn-*: *ghesneden* (I 852), *besneden* (III-14 20), *doersneden* (III-15 25). Binnen het Mnl. is *tsn-* zeer bijzonder: in het 14^e-eeuwse oorkondencorpus komt het nooit voor. Theoretisch zou men bij de werkwoorden *sniden* en *sneven* aan samenstellingen *tesniden* (geattesteerd in het Mnl.) en **tesneven* (niet geattesteerd) kunnen denken; zie Hüning 1997 over het verbaalprefix *te-*. Maar een dergelijke reductie van *te-* zou uniek zijn, en zou voor ‘sneeuw’ en ‘Snotwolf’ geen oplossing bieden.

Analoog aan hetgeen van Loey oppert voor *scl-*, zou *tsn-* misschien de stemloosheid van de *s-* kunnen weergeven. Maar net als bij *sl-* tegenover *scl-* geldt dat reeds *sn-* zou hebben volstaan om de stemloze *s-* aan te geven. Nu staat *ts-* ook in het woord *tsinen* in II 378, dat Berteloot (2001: 199) correct als *scinen* ‘schijnen’ interpreteert.⁵ De uitzonderlijke combinatie *tsn-* in het hs.-Borgloon zou dus ook als [ʃn-] geïnterpreteerd kunnen worden, in welk geval dezelfde dialectgeografische overwegingen gelden als hierboven bij *scl-*. Als zeker limburgisme kan *tsn-* echter niet gelden: het kan een idiosyncratische spelling van de Borgloonse schrijver voor [sn-] zijn. Zie paragraaf 2.7 over het gebruik van <ts-> voor palatale obstruenten. Ter verklaring waarom de kopiist niet ook ‘snel’ met *tsn-* spelde zou men kunnen aanvoeren dat *snel* in de huidige Limburgse dialecten geen gangbaar woord is, maar blijkens het VMNW en bijvoorbeeld het voorkomen in de 15^e-eeuwse *Teuthonista* was het dat in de Middeleeuwen wel.

3.9 Paragogische *p* tussen *m* en *t*, *s*

materiaal: *compt* ‘komt’ (I 381, III-7 96, III-16 9, 20, III-17 13), *nempt* ‘neemt’ (I 182), *nempt ware* (II 50) ‘neemt waar’, *sampsoen* ‘Samson’ (II 179), *scampt[e]* ‘schaamte’ (II-4 22), *versuempt* ‘verzuimd’ (III-7 10).

Een paragogische *p* ontstond als overgangsklank tussen *m* en een dentale obstruent in meerdere dialecten (van Loey 1980: 97). In ons handschrift staat hij tien keer in een cluster **mt* of **ms*, terwijl dezelfde clusters en **md* in dertien andere gevallen behouden blijven: *doemsdaghe* (II 59), *droemde* ‘droomde’ (II 488), *hemdeki(j)n* ‘hemdje’ (I 128, III-15 4), *comt* ‘komt’ (I 794, 836, II 242, III-10 22, III-11 6), *ontfermt* (I 747, 835, 1138), *vremden* ‘vreemde’ (I 815). Daarbij valt op dat de relatieve frequentie van de vormen met *p* toeneemt gaandeweg het handschrift:

³ Deze naam vinden we ook in Gent anno 1285, CG-I 1078,42: *hannijn snotholf*.

⁴ Niet *tsuwen*, zoals Biemans c.s. p. 164 lezen.

⁵ De context is als volgt: *Ic sien ghestof van haren karinen / Wilt god wij sullent hen doen tsinen / Die mort die sij hebben ghedaen / eer sij ons yet verre ontgaen*. Mnl. *enen iet doen scinen* is een staande uitdrukking voor ‘iemand iets vergelden’.

	met <i>p</i>	zonder <i>p</i>
I	2	7
II	2	3
III	6	3
totaal	10	13

Tabel 6: Frequentie van paragogische *p*

Zie Moors 1952: 412 voor een verzameling 14^e-eeuwse attestaties in Limburg, met o.a. *niempt* ‘neemt’, *versoempt* ‘verzuimd’. In een aantal dialecten van het Nederlands is de ontwikkeling nog een stap verder gegaan, en is de *-t* afgevallen: *neemt* > *neempt* > *neemp*. Een groot deel van de Limburgse dialecten kent bijvoorbeeld *-mp* uit **-mt* in het presens van werkwoordsvormen, vgl. bijv. Grootaers-Grauls 1930: 122f. voor Hasselt. Een vorm op *-mp* uit **-mt* is in ons handschrift niet geattesteerd, maar wel vinden we twee opvallende vormen van ‘nam’:

materiaal: *nampen* ‘nam hem’ (II 248), *napper* ‘nam er’ (III-18 2).

Dit zijn uitzonderingen naast het reguliere (*ver*)*nam* ‘(ver)nam’ (23x passim). De vorm *napp-* moet wel geassimileerd zijn uit **namp-*, zodat we twee bewijspplaatsen hebben voor *namp*. Aangezien in de 3^e sg. pret. van sterke werkwoorden nooit een uitgang *-t* voorkwam, heeft *namp* zijn *-p* niet op fonetische wijze verkregen. Hij kan direct zijn overgenomen uit de tegenwoordige tijd, maar waarom? Als ondersteunende factor kan hebben meegewerkt dat WGM. **-mb-* juist tot *-m(m)-* was geassimileerd, in eerste instantie tussen klinkers (Mnl. *omme* ‘om’, *emmer* ‘emmer’, *cam(me)* ‘kam’) maar ook (mogelijk analogisch, uit verbogen naamvals vormen) in auslaut (Mnl. *dom* ‘dom’, *crom* ‘krom’); zie van der Meer 1927: 123. Juist in gevallen waarin een cliticum volgde, zoals *nam en* en *nam er*, en *-m-* dus in feite intervocalisch voorkwam, kan *namp* naast het presens *neemp(t)* als hypercorrectie zijn ontstaan. Een geval van *namp* voor ‘nam’ is mij uit de moderne dialecten echter niet bekend.

Tenslotte wijs ik op het uitzonderlijke *nempt* ‘(ik) neem’ in de slotzinnen van lied III-15 (r. 39-40): *Want vrouwen sien en es niet dan stof / Als went quam sij mich aen ghe wloghen / Daer mede nempt ich boel oerlof* ‘Want vrouwengemoed is niets dan stof / Als wind kwam zij naar mij toe gevlogen / Daarmee, lief, neem ik afscheid’. De verwachte vorm is *neme* (vgl. *ic neme* II 27). Het is moeilijk om in *nempt* iets anders te zien dan een lapsus van de kopiist, mogelijk veroorzaakt doordat hij de voorbeeldtekst op onvolledige wijze omvormde. In het *Antwerps Liedboek* luiden de laatste drie regels van dezelfde strofe: *Want vrouwensinnkens zijn als stof: / Ghelijc den wint quaemdy mi aenghevlogen / Hiermede, schoon lief, neme ic oorlof* (van der Poel e.a. 2004 I: 155). Hier staat dus inderdaad *ic neme* in de laatste regel, en ook staat de één-na-laatste regel in de 2e persoon *quaemdy* ‘kwaamt gij’, waar Borgloon een 3e persoon heeft. Er heeft dus duidelijk een omdichting plaatsgevonden, waarbij ik in het midden laat welke versie van de slotregels oorspronkelijker is.

3.10 1s.pres. op *-n*

materiaal: *ic doen*, *doen ic* ‘doe ik’ (I 265, 863, III-18 37), *ic sien* ‘ik zie’ (II 377), *ic ont sien* ‘ik vrees’ (III-7 66).

Eerste persoonsvormen presens zonder *-n* komen van deze werkwoorden in onze tekst niet voor. De uitgang *-n* is kenmerkend voor ‘staan’, ‘slaan’, ‘gaan’, ‘doen’, ‘zien’ in grote delen van Limburg, en wordt ook in het huidige dialect van Borgloon nog gevonden bij ‘doen’. Onduidelijk is echter, of dergelijke vormen niet ook ten westen van Limburg gebezigd werden, aangezien de uitgang *-n* in deze groep onregelmatige

werkwoorden uit Westgermaanse tijd stamt: Oudhoogduits *tuon* ‘ik doe’, *gām*, *gān* ‘ik ga’. Van Loey 1980: 56 noemt Mnl. vormen als *ic doen*, *gaen*, *sien*, *staen*, maar deelt ze niet bij een bepaalde regio in.

3.11 Umlaut in 3s. pres. bij ‘gaan’, ‘staan’

materiaal: *gheet men* ‘men gaat’ (III-18 18,19), *sij steet* ‘zij staat’ (III-9 4).

Buiten de drie genoemde vormen heeft ons handschrift normaal *gaet* (10x) en *staet* (16x) met [a:]. In de dertiende eeuw worden vormen als *gheet*, *ghiet*, *steet* nog tot in het Oost-Vlaams gevonden (cf. Van Loey 1976: 56), maar in de 20^e eeuw zijn ze vooral kenmerkend voor het (oostelijk) Brabants en het Limburgs. In ons handschrift zouden *gheet* en *steet* dus limburgismen kunnen zijn, maar zeker is dat allerm minst.

3.12 Zgn. *rückumlaut* in ‘gezegd’, ‘gelegd’, ‘gesteld’

materiaal: *ghelacht* (III-15 19) ‘gelegd’, *als die ouer sacht waren* ‘zoals die opgesomd werden’ (II 117), *ghestalt* ‘geschapen’ (III-13 3).

Andere vormen van deze deelwoorden komen niet voor, behalve *bestelt* ‘besteld’ (III-19 13) in een slechts gedeeltelijk overgeleverde regel: *sjijn wij bestelt*. Wel komt de verleden tijd van ‘leggen’ en ‘zetten’ steeds met <e> of <ei> voor en dus zonder *rückumlaut*: *lede* ‘legde’ 1x, *leide(n)* ‘legde(n)’ 2x, *sede* ‘zei’ 36x, *seide(n)* ‘zei(den)’ 15x, *sette*, *setti* ‘zette’ 2x. Het verschijnsel dat we *a* in plaats van *e* in de verleden tijd en het voltooid deelwoord vinden komt tegenwoordig vooral in oostelijk Limburg voor bij *leggen*, *zeggen*, *zetten*. Het is veroorzaakt doordat als suffix van het preteritum niet **-ida*, maar **-da* werd gebruikt: Oud-Saksisch *habda* ‘had’. Volgens het *Vroegmiddelnederlands Woordenboek* is *ghelacht* alleen Nederrijns, en *sagt(e)* ‘zei’ Nederrijns en Limburgs; zie ook Van Loey 1976: 65. In de 14^e-eeuwse oorkonden uit Belgisch Limburg (Moors 1952) zijn *gelacht*, *gesat*, *gesacht* de normale vormen. Goossens 1965: 22 en kaart 3 vindt halverwege de 20^e eeuw (op basis van het materiaal van de RND) nog duidelijke sporen van *rückumlaut* in ‘zette’ in het zuiden van Brabant. We kunnen dus met enige voorzichtigheid stellen dat vormen met *rückumlaut* zich sinds de late Middeleeuwen steeds verder naar het oosten hebben teruggetrokken. Voor de vormen in ons handschrift betekent dat een onzekere geografische toewijzing.

3.13 *callen* ‘spreken’

materiaal: *ghecalt* (III-19 22).

Het werkwoord *kallen* is momenteel typisch Limburgs, maar in het Middelnederlands was het echter niet tot een bepaald gebied beperkt. Vergelijk de mededeling bij Kiliaen: ‘†*kallen* Sicamb. Fris. Holl. Fla.’.

3.14 *met* ‘mee’

materiaal: *waer met* ‘waarmede’ (III-19 60).

Elders heeft ons handschrift steeds *mede* (9x); alleen hier staat *met*. Binnen het Zuid-Nederlands is het gebruik van *met* voor ‘mee’ een typisch Limburgs verschijnsel. Ook in de Middeleeuwen komen de meeste attestaties uit Limburg, maar *met* ‘mede’ moet toch wijder verspreid zijn geweest: het VMNW geeft twee gevallen uit de Enaamse codex (Oost-Vlaams), en het MNW vindt het o.a. bij Jan van Ruusbroec.

3.15 Vervoegd voegwoord

materiaal: *Houve wertstu soe coe[ne] / Dats tu dit be stont te doene / Dats tu nemen vout myn sw[ert]* (II 315-317).

Met de term ‘vervoegd voegwoord’ wordt een nevenschikkend voegwoord bedoeld waaraan een suffix is toegevoegd dat congrueert met de uitgang van het finiete werkwoord in de desbetreffende bijzin. Voor in elk geval het Limburgs geldt dat ook het betrekkelijk voornaamwoord een dergelijk suffix kan krijgen. Een recent overzicht van vervoegde voegwoorden binnen het Nederlands geven De Vogelaer, Devos en van der Auwera 2006. Volgens hun verspreidingskaartje komen vervoegde voegwoorden systematisch in vier verschillende dialectgebieden voor: West- en Oost-Vlaanderen, Friesland en Groningen, Twente en de Achterhoek, en Limburg. Ook in het Duitse taalgebied komt eenzelfde verschijnsel voor, bijvoorbeeld in het Beiers. Per streek bestaan verschillen in de vorm van de uitgangen en het aantal persoonsvormen dat kan congrueren, maar de wijde geografische verspreiding wijst erop dat vervoegde voegwoorden mogelijk al in Westgermaanse tijd bestonden.

Volgens Goeman 1997 is voegwoordvervoeging in het Middelnederlands een typisch Limburgs en Oost-Nederlands verschijnsel, dat we bijvoorbeeld in de 14^e eeuw in de Limburgse Sermoenen aantreffen: *ogste meinst* ‘of je meent’, *ogste makest* ‘of je maakt’, *daste ontfeest* ‘dat je ontvangt’. Buiten de genoemde regio’s is het zeldzaam: het enige voorbeeld van een vervoegd voegwoord in het westen heeft Jacob van Maerlant in zijn Rijmbijbel: *darstu up staes* ‘waar je op staat’ en *bid datstu wilt dat ic di doe*. Dit kan als aanwijzing opgevat worden dat het verschijnsel ook in de Middeleeuwen al een wijdere verspreiding over het Nederlandse taalgebied kende. We kunnen het dus niet met zekerheid als limburgisme opvatten.

Er is een tweede reden om aan de interpretatie van *wertstu* en *dats tu* als limburgisme te twijfelen. Juist en alleen in het deel van het Roelantslied waarin deze vormen staan komt *du* ‘jij’ voor, terwijl het handschrift verder in alle teksten *ghi*, *-(d/t)i* ‘gij, u’ gebruikt: II 310 *Dune en best ... niet* ‘jij bent niet’, 318 *du best* ‘jij bent’, 337 *du en moghens niet sijn ghebrokfen* ‘jij mag niet ... zijn’, 338 *du hebts ... ghewro[ken]* ‘jij hebt gewroken’. Mogelijk bevat dus het Roelantslied om voor ons niet meer te achterhalen teksthistorische redenen precies in de regels 310 tot 338 het pronomen *du*, en hoort het vervoegde voegwoord hierbij. Dit zou op een pre-Borgloonse versie van het lied kunnen teruggaan.

Er is overigens nog één mogelijke vorm van *du*: in het lied ‘Tandernaken al opden rijn’, regel III-12 5, die helaas aan de linkerkant onvolledig is: *Jnstu lieuer ghespelen goet* ‘] je, lieve goede gespele’. Het is waarschijnlijk dat in het weggefallen gedeelte van de tekst een 2e persoon enkelvoud voorkwam, maar van welk werkwoord is onduidelijk.

4. Overige bijzonderheden

In deze paragraaf volgt een kleine en willekeurige selectie van andere interessante taalkundige aspecten van het handschrift. Ze houden geen duidelijk verband met het Limburgs, of zulks moet expliciet verworpen worden. In de localiseringskwestie zullen ze derhalve geen rol spelen.

4.1 <o> in plaats van <oe> als reflex van WGM. *ō

materiaal: *aermodich* ‘armoedig’ (III-19 11), *blom* ‘bloem’ (II 406), *bock* ‘boek’ (III-19 48), *broders* ‘broeders’ (III-17 29), *drofdij* ‘droeft gij’ (I 936), *ghenoch* ‘genoeg’ (II 230), *grottese* ‘groette haar’ (I 478), *grotten* ‘groette’ (I 487), *cone* ‘koene’ (II 73), *mostf* ‘moest’ (I 196), *moten* ‘moeten’ (III-17 32), *rolant* ‘Roelant’

(II 46), *ropt* ‘roept’ (II 100), *sloch* ‘sloeg’ (I 321, 495, II 229, 332), *scloch* ‘sloeg’ (II 314, 327), *sclose* ‘sloeg ze’ (II 418), *sloghen* ‘sloegen’ (II 520), *verdroch* ‘verdroeg’ (I 446, II 313, 331), *vorde* ‘voerde’ (II 127), *vordese* ‘voerde haar’ (I 546), *wotten* ‘voeten’ (I 1198).

In totaal schrijft ons handschrift 27 maal <o> voor de klinker die in het Nnl. standaard <oe>, nl. de voortzetter van WGm. **ō*. Voor <ch> en <gh> staat <o> zelfs in een meerderheid van de gevallen: elf keer, tegenover negen keer <oe>: *droechsse* ‘droeg haar’ (I 1193), *loech* ‘lachte’ (III-21 58), *verdroech* (I 494), *sloech* (I 753, I 993, II 179), *scloech* (I 1249, II 514), *onghewoech* ‘leed’ (I 754).

Het grafeem <oo> is bij dit foneem daarentegen zeldzaam: alleen in *spoot* ‘spoed’ (I 133, 1125) en in *do[o]ne* ‘doen’ (III-19 51). Daarnaast komt tweemaal <ue> en eenmaal <u> voor, die als enige typisch Limburgs zouden kunnen zijn (zie de kaart ‘*behoef* III’ in Rem 2003: 164): *suet* ‘zoet’ (III-10 4), *met sutter beden* ‘met zoet gebed’ (II 351), *gruetsse* ‘groet ze’ (III-12 60). De vorm *suet* kan beïnvloed zijn door het erop volgende *suere*: *Eest suet eest suere* ‘Is’t zoet, is’t zuur’. Overigens moet opgemerkt worden dat ‘zoet’ in het Limburgs een /ø:/ heeft, en de spelling *suet*, *sutter* in theorie dus ook bedoeld kan zijn om een geumlaut vocaal aan te geven. Hetzelfde kan gegolden hebben voor ‘groeten’, dat nu niet meer courant is, maar in het aangrenzende Rijnland als *jrösse* voorkomt.

Het verschijnen van <o> en <oo> zou in theorie parallel kunnen zijn aan het in 3.2 besprokene: zoals het Limburgs meestal /e:/ heeft voor Ndl. /i/, hebben veel dialecten /o:/ voor Ndl. /u/. Echter, waar het handschrift <e(e)> spelt in plaats van <ie> hebben we duidelijk met een verlaagde vocaal te maken; de spelling <o> daarentegen verschilt minder duidelijk van <oe>. Een verdere complicatie is het feit dat het handschrift de grafemen <o>, <oe> en <oo> niet alleen gebruikt voor de achterklinkers Mnl. /o:/, /ô:/ en /u:/, maar ook voor de geronde voorklinkers /ø:/, /ö:/ en soms voor de korte /ō/. Een volledig beeld van de distributie zou daarom een nader onderzoek vereisen.

4.2 Hypercorrecte intervocalische *d*

materiaal: *beruden* ‘berouwen’ (II-12 50), *bieden* ‘bijen’ (III-19 70), *kniden* ‘knieën’ (I 401, 550), *siden* ‘zijn’ (III-18 6; of fout voor **sinen*?), *vrouden* ‘vrouwe(n)’ (III-7 87, III-14 15).

Intervocalische *d* was op het moment van schrijven al weggefallen, hoewel de hoeveelheid direct bewijs daarvoor beperkt is: *beij* ‘beide’ (II 73), *bien* (III-8 39) ‘bidden’, *neer* ‘neder’ (III-17 4), *precaers* ‘predikers’ (III-17 28), *wer* ‘weder’ (II 186). In hoeverre de vormen *beruden* etc. daadwerkelijk met een *-d-* werden uitgesproken is onduidelijk; in het handschrift komen ‘berouw(en)’ en ‘bij(en)’ verder niet voor, van ‘knie’ komt eenmaal het verkleinwoord *knikens* (III-9 27) voor, en *vrouw(e)(n)* komt nog 47 maal in *Jonathas ende Rosafiere* en zesmaal in fascikel III voor, steeds zonder *d*. Uit het Zuid-Nederlands ken ik in elk geval geen dialectvormen met een hypercorrecte intervocalische *-d-*. Wel vinden we in het corpus van Moors voor de 14^e eeuw op p. 409f. reeds een geval van hypercorrecte *d*, *partide(n)* ‘partij’ (1392). Voor een beter zicht op deze kwestie zou meer onderzoek nodig zijn.

Twee werkwoorden waarvoor gesproken *d* wel waarschijnlijk is, zijn *geschie(de)n* ‘gebeuren’ en *vlie(de)n* ‘vluchten’ (Hd. *geschehen*, *fliehen*):

materiaal: (1) met secundaire *d*: *gescieden* ‘gebeuren’ (I 206, 465, 543, 916, 1208) *gescieden* ‘gebeurd’ (5x III-8), *gescheeden* ‘gebeurd’ (III-8 48), *vlieden* ‘vluchten’ (II 244); (2) nog zonder secundaire *d*, of al met *d*-syncope: *ghescien* (I

695), *ontvlieen* ‘ontvluchten’, *vlien* ‘vluchten’ (II 45, 550); (3) ambigu: *ghesciet* ‘gebeurt’ (I 190), *vliet* ‘vlucht’ (II 554); (4) irrelevant: zwak werkwoord: *ghescie* ‘gebeurde’ (I 874); *(e)s ghesciet* ‘is gebeurd’ (8x I-III).

Van *gescieden* staat vast dat het al vroeg in de meeste dialecten een *d* heeft gekregen, ongetwijfeld op basis van de 3^e sg. presens, waarna het preteritum en het voltooid deelwoord zijn gevolgd (van Loey 1980: 114). Het is echter ook tot zwak werkwoord geworden.

4.3 Wegval en hypercorrecte invoeging van *g*

materiaal: (1) wegval: *cla ic* ‘klaag ik’ (III-11a 9), *mascap* ‘maagschap’ (III-18 24), *sclose* ‘sloeg ze’ (II 418), *swijt* ‘zwijgt!’ (I 235); (2) hypercorrectie: *ghij sighet* ‘gij zijt’ (III-11a 6).

Deze vormen lijken erop te duiden dat de *g* in intervocalische positie (**swiget*, **klage*) was weggevallen in het dialect van de spreker, of in dat van een eerdere kopiist. In alle andere vormen en afleidingen van deze woorden zijn de verwachte, niet-gesyncopeerde vormen geattesteerd: *cla(e)ghen* (12x passim), *maghet* ‘maagd’ (13 passim), *maghedin* ‘maagd’, *maghedoem* ‘maagdelijkheid’, *swijcht* (I 1104), *swighet* (III-9 17), *swighen* (III-9 25), *zwichen* (II-19 6); zie 3.7 voor ‘slaan’.

Over syncope van *g* tussen vocalen handelt van Loey 1980: 100, 105f., die op de hypercorrecte of analogische (naar *leget* ‘ligt’ < **leget* ‘t’ ‘ligt het’) vorm *staget* ‘staat het’ wijst; zie ook Weijnen 1991: 163. Blijkens de FAND IV, kaarten 122 *mager* en 123 *dragen* valt intervocalische *-g-* regelmatig weg in westelijk Oost-Vlaanderen.

4.4 Wegval en hypercorrecte invoeging van *r*

materiaal: (1) wegval: *eenste* ‘ernst(ig)’ (III-9 44), *leder* (III-7 56), *lieder* ‘leraar’ (III-7 68), *swader* ‘zwaarder’ (I 616, 717, III-11 15), *talder wost* ‘het allervoorst’ (II 131); (2) hypercorrectie: *moerder lijcke* ‘moederlijk’ (I 721)

Reeds Berteloot (2001: 197) heeft op een aantal van deze vormen gewezen. Ze lijken het resultaat van wegval van *r* tussen een klinker en een dentale medeklinker, in casu *d*, *st* en *nst*. De vormen *leder* en *lieder* gaan terug op **leerder* of **lierder* (met <ie> als in 3.3), die zich ontwikkeld hebben uit **leerdre* < *leerre* < *lerere* ‘leraar’. De enige andere vorm met anaptyctische (als overgangsklank ingevoegde) *-d-* van dit woord in het MNW is *leerdaers* ‘leraren’ in het *Biënboeck*. De vorm *moerderlijcke* bevat een hypercorrecte eerste *-r-*. Van Loey 1980: 92 vermeldt het verstommen van *r* tussen korte klinker en dentaal, en geeft enkele hypercorrecte vormen uit Brussel (*de cursters* ‘kosters’) en Breda (*versker* ‘visser’), en na lange klinker uit Brugge (*Paersdag* ‘Paasdag’).

Het woord ‘leraar’ komt negen keer in de zestien strofen van lied III-7 voor, ongeveer in elke tweede strofe eenmaal: vijfmaal *leeraer*, tweemaal *leraer*, en dus tweemaal met een *-d-*. Dat betekent dat zich binnen dit lied twee verschillende dialectwoorden gehandhaafd hebben.

4.5 **t > ts* in *herte*

materiaal: *hertsen*, *hertssen* ‘van het hart’ (III-8 14, III-10 16, III-13 6).

De normale vorm in ons hs. is *hert(t)e(n)* (46x passim). We vinden *hertsen* alleen in enkele minneliederen, en steeds als genitief: *myns hertssen sinne*, *minder hertssen pijn*, *myns hertsengront*. Vanwege het voorkomen in liederen, en omdat een affricaat in de moderne dialecten slechts voorkomt in het zuidoosten van NL-Limburg (er zijn geen aanwijzingen dat deze isoglosses ooit verder naar het westen lag), kan *herts(s)en*

beter als het genregebonden stijlkenmerk opgevat worden dat in oudere literatuur met de term ‘barbarolexis’ wordt aangeduid en bij de Haan 1999 met ‘Duitse kleuring’. Het gaat hier om het bewust invoegen van Hoogduitse taalkenmerken in Mnl. teksten vanaf de tweede helft van de 14^e eeuw. Gerritsen en Schludermann 1976: 335 definiëren dit verschijnsel als “ein poetisches Mittel, das den Zweck hat, die Atmosphäre des bewunderten hochdeutschen Minnesangs hervorzurufen.” Van Loey 1968 heeft aangetoond dat Mnl. *tsertsevrouwe*, *sertsevrouwe*, *tsartsevrouwe*, *shersenvrauwe* ‘minnares’ – dat bij uitzondering niet alleen in poëzie, maar ook in oorkondentaal voorkomt – ontstaan is uit *des hertsen vrouwe*, met een verhoogduitse vorm van *hart*. Deze verklaring kan nog ondersteund worden door de variatie in het possessief (*myns* tegenover *minder*) in ons handschrift: dit lijkt op onduidelijkheid over het geslacht van het (ontleende) *hertsen* te duiden.

4.6 -er in plaats van -e in de sg.m. van het adjectief

materiaal: *lieuer gheselle* ‘lieve gezel’ (III-9 17), *lieuer ghespelen* (III-12 5), *lieuer ghespele* ‘lieve kameraad’ (III-12 22, 26, 32, 43, 47).

In alle gevallen betreft het een vocatief. De uitgang -er wordt door geen van de Middelnederlandse grammatica’s vermeld, en is mij ook uit Limburgse dialecten onbekend. Volgens Paul 1989: 212 heeft ook het Ripuarisch (het Rijnlands direct ten oosten van Limburg) in de Middeleeuwen -e als kenmerkende uitgang in de sterke verbuiging tegenover zuidelijker -er. Aangezien *lieuer* slechts voorkomt in de twee liederen *Ric god hoe mach dit wesen* en *Tandernaken al opden Rijn* ligt een interpretatie als bewuste Hoogduitse kleuring voor de hand.

4.7 Roelantslied 186 *wer*

Direct na een groot hiaat in de overlevering van het Roelantslied in ons handschrift gaat het verhaal als volgt verder (185-188):

Dat orcont die was op welt

Dat wer hebbe ghetelt

Die goede graue Ielis

Maecte dese Ieste des sijt wijs

Geen van de andere Middelnederlandse handschriften heeft een paralleltekst van deze regels. Ze lijken gebaseerd op r. 2095-2097 van het Oud-Franse Chanson de Roland:

Ço dit la Geste e cil ki el camp fut

Li ber <sainz> Gilie, por qui Deus fait vertuz

En fit la chartre el muster de Loïm

‘Dit zegt de geschiedenis en degene die bij de strijd aanwezig is geweest.

De edele St. Gilles door wie God wonderen doet

heeft er verslag van gemaakt in het klooster van Laon.’ (naar van Dijk 1981 I: 217)

Het is duidelijk dat *welt* voor ‘(strijd)veld’ staat, en dat *die goede grave Ielis* de *geste maakte*. Daaruit volgt dat het onderwerp van *hebbe* in r. 185 of 186 te zoeken is. Van Mierlo 1935: 128 interpreteert *wer* als *wi*, en neemt aan dat *hebbe* voor *hebben* staat. Indien dit juist is, zouden we het persoonlijk vnw. kunnen interpreteren als *weer* of *veer*, waarbij we met een duidelijk Oost-Limburgse vorm te maken zouden hebben. Goossens 1994: 132-139 bespreekt de Limburgse vormen voor ‘wij’, en laat zien dat de vormen op -r voorkomen vanaf Genk naar het oosten, waarbij Tongeren al ten westen van de *r*-isoglosse ligt. Uit Moors 1952: 414f. volgt dat de *r*-vormen in de 14^e eeuwen minstens zo ver naar het westen toe voorkwamen, ook Borgloon, Horpmaal,

Heers en Hasselt tonen *r*-vormen als *weyr*, *wijr*, *wir*. Veldeke heeft in zijn 13^e-eeuwse Servaesfragmenten *ver* als encliticum.

Het probleem met van Mierlo's interpretatie is, dat *die was op welt* 'die/wie op het slagveld was' in het luchtledige komt te hangen. Daar komt bij dat de Franse versie van geen 'wij' rept. Even grote bezwaren kleven aan de interpretatie die Hage 1992 van deze passage geeft: *wer* zou 'volgens de waarheid' betekenen. In de eerste plaats komt de spelling *wer* voor *waer* niet voor in het *Vroegmiddelnederlands Woordenboek* noch in het *Middelnederlandsch Woordenboek*, en zou zeker in het zuidoostelijk Nederlands onverwacht zijn, daar 'waar' hier meestal een lage achtervocaal heeft. Daarnaast komt *waer* in het Middelnederlands niet als bijwoord voor, tenminste volgens de woordenboeken, noch is een uitdrukking *waar tellen* 'naar waarheid vertellen' bekend.

Het lijkt een betere oplossing om *wer ... ghetelt* op te vatten als 'weder ... geteld', dus 'her/doorverteld': 'Dat bericht heeft doorverteld wie op het slagveld aanwezig was.' Dit sluit nauwer aan bij het Oudfrans. Het *dat* in r. 186 zouden we kunnen verklaren als een toevoeging om *dat orcont* uit 185 als object weer op te nemen. Wel zouden we nog steeds moeten aannemen dat *hebbe* voor het meervoud *hebben* staat. Na *was* in de eerste regel zou de schrijver zich dan aan een anakoloet hebben bezondigd: blijkbaar dacht hij toch aan meerdere personen die het verhaal door hebben verteld. In zijn voordeel spreekt dat een enkelvoud *hevet* zou suggeren dat er maar één persoon was die de slag na kon vertellen. De vertaling van 185-188 zou in onze interpretatie als volgt luiden: 'Dat bericht hebben doorverteld wie op het slagveld waren; de goede graaf Gilles heeft deze Geste gemaakt, weet dat wel.'

4.8 Geïsoleerde vormen

a. *honghen* 'honger' (II 443), *leuen* 'lever' (III-18 15). Het is onduidelijk of het om schrijffouten gaat of om echt bestaande vormen. Regel II 443 luidt *Wij hebben honghen ende dorst seere*, zodat in theorie de uitgang *-en* in *honghen* als perseveratie van *-en* in *hebben* opgevat kan worden. Die verklaring is niet mogelijk in III-18 15-16 *Hals erme leuen mage altoes / siedt men al ende maect confoes* 'Hals, armen, lever, maag, kookt men allemaal en maakt tot brij'. Een dissimilatie van de twee liquidae *l-r* tot *l-n* is in theorie denkbaar, maar als verklaring geheel ad hoc.

b. *meduinghen* 'bedwingen' (II 342). De realisatie van het prefix *be-* als *me-* heb ik in het Mnl. niet aangetroffen, noch enige andere gevallen van *b-* als *m-*. Het zal om een incidenteel geval gaan, dat we niet geografisch kunnen vastpinnen. Goossens wijst me op Genks *mesjiet*, Hasselts *meschèt* voor 'beschuit'; maar in Franse leenwoorden met onbeklemtoonde eerste lettergreep vinden wel vaker bijzondere ontwikkelingen plaats.

c. *ghedoepen* 'gedoopt' (III-5 9). Aangezien deze vorm rijmt op *ghesopen*, kan het geen verschrijving zijn. We mogen het als 'Augenblicksbildung' opvatten die ten bate van het rijm gemaakt is. Verderop in het handschrift komt het verwachte deelwoord *ghedopt* (III-18 21) voor, dat rijmt op *ghestropt* 'gestroopt'.

5. Conclusie

Onderstaande tabel vat de resultaten uit paragraaf 2 samen met betrekking tot de zeker of waarschijnlijk als limburgismen te interpreteren verschijnselen. De cijfers beogen inzicht te geven in twee vragen: (1) hoe is de spreiding van een bepaald verschijnsel over de drie fascikels van het handschrift, en (2) hoe frequent is een bepaalde variant in vergelijking met andere in het hs. voorkomende varianten? Voor

de beoordeling van de relatieve frequentie is het goed het aantal versregels van de fascikels in herinnering te brengen: 1321 (in II), 562 (in II), 745 (in II-3,4 + III).

element	spreiding in het hs. over I : II : II-3,4, III	aandeel limburgisme in relevant totaal
2.1 <tuwe, tuve, toue>	6 : 3 : 7	16 op 18
2.2 <i>, <ie> voor /V:/ uit *i, *ä, *e	0 : 2 : 9	11 op 100+
2.2 <ie> in 'leven'	3 : 6 : 9	18 op 23
2.3 <ie>, <ye>, <ije> voor *ī	5 : 0 : 5	10 op 100+
2.4 <i>hubbe</i>	0 : 0 : 1	1 op 29
2.5 <i>ich</i>	0 : 2 : 26	28 op 100+
2.5 <i>mich</i>	1 : 0 : 9	10 op 100+
2.5 <i>dich</i>	0 : 0 : 1	1 op 2
2.5 <i>och</i>	0 : 0 : 1	1 op 19
2.5 <i>vrolijch</i>	0 : 0 : 3	3 op 7
2.6 -ch, -c i.p.v. -cht, -ct	6 : 5 : 8	21 op 100+
2.6 hypercorr. <i>macht, geclacht, roct</i>	1 : 1 : 1	3 op 100+
2.7 palataal in <i>tegen</i>	0 : 0 : 2	2 op 7
2.8 r-loos 'daar'	0 : 2 : 0	2 op 142
2.9 /V:/ in gesloten syll.	0 : 0 : 2	2 op 100+
2.10 /V:/ in 'beval', 'stak'	1 : 2 : 0	3 op 7
2.11 lidwoord <i>der</i>	0 : 2 : 0	2 op ca. 90
2.12 gerundium op -nde	2 : 1 : 1	4 op 41
Totaal	25 : 26 : 85	n.v.t.

Tabel 7: Overzicht van zekere of waarschijnlijke Limburgismen

Er zijn duidelijk twee hoofdcategorieën te onderscheiden: verschijnselen met een enigszins gelijkmatige spreiding over het handschrift, en verschijnselen die vooral in fascikel III optreden. Een kleine derde categorie omvat vormen die vooral in II voorkomen. De eerste twee categorieën vallen uiteen in limburgismen die een redelijk tot groot aandeel van het totale aantal varianten bedragen (boven de 25%), en limburgismen met een klein aandeel. Ik schaar vormen met een totaal aantal varianten van minder dan 10 daarbij onder 'klein aandeel' omdat de mogelijke invloed van het toeval hier vrij groot is (zo bij *dich*), of omdat een andere categoriekeuze het aandeel van het limburgisme veel kleiner zou doen zijn. Zo zou het aandeel van *vrolijch* op alle adjectieven op *-lijk* veel kleiner uitvallen dan wanneer het alleen met *vrolijk* wordt vergeleken; en zo zouden 'beval' en 'stak' een veel kleiner aandeel van alle sg.pret.-vormen van de 4^e en 5^e sterke klassen vormen dan wanneer ze alleen met *beual* en *stac* worden vergeleken. Samengevat in een nieuwe tabel:

	groot aandeel	klein aandeel
gelijkmatige spreiding	<tuwe, tuve, toue> <ie> in 'leven' -ch, -c i.p.v. -cht, -ct	<ie>, <ye>, <ije> voor *ī hypercorr. -cht, -ct gerundium op -nde
vooral/alleen in fasc. III	<i>ich</i>	<i>, <ie> voor /V:/ uit *i, *ä, *e <i>hubbe</i> <i>mich</i> <i>och</i> <i>dich</i>

		<i>vrolich</i> palataal in <i>tegen</i> /V:/ in gesloten syll.
vooral/alleen in II		<i>r-loos</i> ‘daar’ /V:/ in ‘beval’, ‘stak’ lidwoord <i>der</i>

Tabel 8: Spreiding en aandeel van de Limburgismen vergeleken

Het overzicht laat een paar conclusies toe. In de eerste plaats zijn de meeste limburgismen eerder sporadisch dan frequent, en dit geldt in nog grotere mate voor de limburgismen die alleen of vooral in fascikel III optreden. De uitzondering is *ich*, maar afgezien van één lied is ook *ich* voortdurend in de minderheid tegenover *ic*. In de tweede plaats komen de meeste limburgismen in fascikel III voor. Dit laatste feit roept de vraag op, hoe het verschil tussen deze vormen en de vormen die wel gelijkmatig over het handschrift zijn verspreid tot stand is gekomen. Eventueel zouden de pronomina *ich*, *mich*, *dich*, en misschien ook *och* en *vrolich*, beschouwd kunnen worden als exponenten van ‘Duitse kleuring’ van het type dat we in *hertse* (par. 4.5) hebben gezien, en dat we in afzonderlijke liederen eventueel zouden kunnen verwachten; maar daar staat dan tegenover dat de andere limburgismen in fascikel III niet naar Duitse kleuring rieken. De gevonden verdeling kan misschien in verband staan met andere verschijnselen die vooral in fascikel III optreden, of in grotere mate in III dan in I en II. In par. 2.12 hebben we gezien dat bij meerlettergrepige werkwoorden het gerundium op *-n* tegenover dat op *-ne* in relatieve frequentie toeneemt naarmate het handschrift vordert: van 5/16 in I tot 11/13 in III. In paragraaf 3 zijn nog meer gevallen te vinden, zie beneden.

Hoe nu deze situatie te verklaren? In de inleiding is de opvatting van de uitgevers van het handschrift aangehaald, volgens welke *Jonathas ende Rosafiere* en het *Roelantslied* eenzelfde regelmatig schriftbeeld vertonen terwijl de overige kortere teksten duidelijk niet in één keer zijn toegevoegd. Het lijkt me dat de resultaten van het onderzoek naar de limburgismen deze opvatting kunnen ondersteunen: juist in fascikel III treedt een groeiend aantal elementen op dat van het eerder gebruikte taaleigen afwijkt, naar Limburg wijst, en derhalve als inbreng van de Limburgse kopiist geïnterpreteerd kan worden. Dat de kopiist tijd liet verstrijken tussen fascikels I en II enerzijds en de onderdelen van III anderzijds verklaart echter nog niet waarom hij gaandeweg meer limburgismen ging gebruiken. Daarvoor lijkt mij veeleer het verschil in tekstgenre verantwoordelijk: in de liederen en spotpreken van fascikel III ging de kopiist, mogelijk zelf een rederijker, vrijer met de oorspronkelijke tekst om dan in de twee epische teksten. Hiervoor kunnen twee oorzaken hebben bestaan: de beoogde toehoorders van de liederen en de orale overlevering.

Lieder en spotpreken waren door hun kortere lengte en puntige inhoud bij uitstek opvoeringsteksten, waarbij we weten dat rederijkers ook onderlinge dichtwedstrijden hielden, in elk geval na 1500 (van der Poel e.a. II: 2004: 21). Hoe wereldlijker de tekst, hoe groter de neiging van de zanger of recitator zal zijn geweest om een van elders overgenomen tekst aan het plaatselijke dialect aan te passen. Daarnaast kan ook de manier waarop een zanger zich een lied eigen maakte de taal van de tekst hebben beïnvloed. Gerritsen (1992) heeft de manier waarop dit kon gebeuren ontleed en geschematiseerd, en zijn model is in samenvatting overgenomen door van der Poel e.a. (2004 II: 14-18) in het commentaar op het *Antwerps Liedboek*. Gerritsen gaat uit van drie factoren in de overlevering, die na elkaar maar ook tegelijkertijd de zanger en

het lied beïnvloeden. Ten eerste de mnemonische eigenschappen van het lied (melodie, versmaat, strofevorm, rijm), ten tweede de memoratieve kracht van de zanger (hoe goed zijn geheugen is en hoe vaak hij een lied repeteert), en ten derde de (re)creatieve kracht van de zanger: het vermogen om de tekst te repareren waar iets vergeten is, en om nieuwe elementen toe te voegen ter variatie. Door het samenspel van deze factoren en het optreden van verschillende zangers “kan een lied binnen een paar jaar behoorlijk veranderen” (van der Poel e.a. 2004 II: 14).

Het lijkt mij dat dergelijke overleveringsfactoren een goede verklaring bieden voor de concentratie van de limburgismen in fascikel III. Dat een drietal elementen zich (bijna) geheel beperkt tot het Roelantslied is daarbij een uitzondering die als bevestiging opgevat kan worden van het tekstafhankelijke karakter van het aantal limburgismen. Onverklaard blijft voorlopig nog waarom vormen als *tuwe*, *tuve* en *lieuen* vanaf het begin in het handschrift aanwezig zijn.

Over de localisering van het dialect in kwestie kunnen we na ons onderzoek een beredeneerde hypothese opstellen, met in ons achterhoofd het in paragraaf 1 gemaakte voorbehoud: sommige taalverschijnselen en hun geografische spreiding kunnen in de periode tussen 1500 en 1900 wijzigingen hebben ondergaan die de vergelijking van het handschrift met moderne dialectdata bemoeilijken – dit geldt vooral voor de klinkers. Alle in 2.1 t/m 2.12 behandelde kenmerken kwamen rond 1500 waarschijnlijk in het grootste deel van het zuiden van Belgisch-Limburg voor. Nederlands-Limburg wordt uitgesloten door kenmerk 2.3, het zuidoosten van dit gebied ook door kenmerk 2.4. Binnen de Haspengouw wijst <ou> uit 2.1 naar de westelijke helft, met St.-Truiden en Borgloon, terwijl kenmerk 2.2 geen beslissing brengt. Een deel van dit kenmerk (<ie> voor *i en *ä) wijst naar Borgloon en westelijker, een ander deel (<ie> voor *e) wijst naar Tongeren, zodat Borgloon een goede middenweg lijkt. Deze laatste gevolgtrekking bergt echter het gevaar van simplificatie in zich, zeker bij het geringe aantal bewijsplaatsen. Samenvattend concludeer ik dat als plaats van herkomst van de kopiïst Borgloon een goede kandidaat blijft, omdat het precies in het centrum van het gebied met de aangetroffen kenmerken ligt. Ook de twee directe buurstedes St.-Truiden en Tongeren blijven echter als mogelijk brondialect van de limburgismen in ons handschrift overeind.

Tot slot volgt ter vergelijking een overzicht van de resultaten die in paragraaf 3 verkregen werden met betrekking tot de mogelijke maar onzekere limburgismen:

element	spreiding in het hs. over I : II : II-3,4, III	aandeel in relevant totaal
3.1 <o> uit *ē ₁	0 : 1 : 0	1 op 100+
3.2 <e>, <ee> uit *ē ₂	1 : 3 : 3	7 op 83
3.3 <ie> uit *ai voor r, *h en *w	2 : 6 : 7	15 op 50+
3.4 <i>, <y> voor n + consonant	7 : 7 : 8	22 op 47
3.5 <ie>, <ij> voor /l/	15 : 6 : 11	32 op 116
3.6 <i>voel</i> ‘veel’	0 : 0 : 1	1 op 18
3.7 <scl-> i.p.v. <sl->	7 : 9 : 6	7/7 : 9/4 : 6/0
3.8 <tsn-> i.p.v. <sn->	3 : 0 : 4	7 op 11
3.9 paragogische p tussen m en t, s	2 : 2 : 6	2/7 : 2/3 : 6/3
3.9 <i>namp</i> , <i>napp</i> ‘nam’	0 : 1 : 1	2 op 25
3.10 1s.pres. op -n	2 : 1 : 2	5 op 5
3.11 umlaut in pres. ‘gaan’, ‘staan’	0 : 0 : 3	3 op 29
3.12 rückumlaut	0 : 1 : 2	3 op 60

3.13 <i>callen</i> ‘spreken’	0 : 0 : 1	eenmalig
3.14 <i>met</i> ‘mee’	0 : 0 : 1	eenmalig
3.15 vervoegd voegwoord	0 : 3 : 0	II 315-317
Totaal	39 : 40 : 56	n.v.t.

Tabel 9: Overzicht van onzekere Limburgismen

Bij nadere bestudering vertoont deze tabel opvallende parallellen met de voorgaande. De overeenkomsten zijn in vier punten samen te vatten. Ten eerste combineren enkele verschijnselen een relatief gelijkmatige verspreiding over het handschrift met een vrij hoge relatieve frequentie (25% tot 100%): 3.3 <ie> uit **ai* voor *r*, **h* en **w*, 3.4 <i>, <y> voor *n* + consonant, 3.5 <ie>, <ij> voor /l/, 3.7 <scl->, 3.8 <tsn->, 3.10 1s.pres. op -*n*. Ten tweede zijn er verschijnselen met een zeer lage frequentie die vooral of alleen in fascikel III voorkomen: 3.6 *voel* ‘veel’, 3.9 *namp*, *napp* ‘nam’, 3.11 umlaut in ‘gaan’, ‘staan’, 3.12 rückumlaut, 3.13 *callen* ‘spreken’, 3.14 *met* ‘mee’. Ten derde zijn er infrequente verschijnselen die alleen in II voorkomen: 3.1 <o> uit **e*₁, 3.15 vervoegd voegwoord. En ten vierde zijn er verschijnselen die van I via II naar III in relatieve frequentie toenemen: 3.7 <scl-> t.o.v. <sl->, 3.9 paragogische *p* tussen *m* en *t*, *s*; mogelijk horen hierbij ook 3.2 <e>, <ee> uit **e*₂ en 3.3 <ie> uit **ai* voor *r*, **h* en **w*.

Voor sommige verschijnselen zijn de frequenties zo laag dat toeval niet uitgesloten kan worden. Zo kunnen *geet* en *steet* (3.11), die alleen in III voorkomen, even goed brabantismen zijn als limburgismen. Ook bij de paragogische *p* in bijvoorbeeld *compt* zou men kunnen tegenwerpen dat er zo weinig attestaties zijn dat toeval niet kan worden uitgesloten. Anderzijds: juist de *p* in *compt* is weerslag van een uitspraakgewoonte. Als we de relatieve frequentie daarvan zien toenemen in een tekstgedeelte waarvan op andere gronden (paragraaf 2) is bewezen dat de kopiist er in toenemende mate limburgismen in gebruikt, kán de paragogische *p* ook tot het taaleigen van de kopiist hebben behoord. Om in deze en andere vragen een beslissing te nemen zou meer onderzoek nodig zijn naar Haspengouwse bronnen uit de tijd van het handschrift-Borgloon.

Literatuur:

- Berteloot 2001 – A. Berteloot: ‘Que faire avec cela?’. In: *Queeste* 8 (2001), p. 195-200.
- Biemans c.s. 2000 – J. Biemans, H. Kienhorst, W. Kuiper en R. Resoort: *Het handschrift-Borgloon. Hs. Amsterdam, Universiteitsbibliotheek (UvA), I A 24, l, m, n*. Hilversum, 2000.
- Corpus Van Reenen-Mulder - Pieter van Reenen en Maaike Mulder: *Oorkonden betreffende 14e-eeuws Middelnederlands*. Ongepubliceerde database.
- Daris 1864 – J. Daris: *Histoire de la bonne ville, de l’église et des comtes de Looz*, deel 1. Liège, 1864.
- van Dijk 1981 – H. van Dijk, H.: *Het Roelantslied*. Utrecht, 1981 (Proefschrift, twee delen).
- Duinhoven 1997 – A. Duinhoven: *Middelnederlandse Syntaxis. Synchron en diachron*. Band 2: *De werkwoordgroep*. Groningen, 1997.
- Elementaler 2000 - M. Elementaler: ‘Rheinmaasländische Sprachgeschichte von 1250 bis 1500’. In: *Rheinisch-Westfälische Sprachgeschichte*, edd. J. Macha, E. Neuss en R. Peters. Köln – Weimar – Wien (2000), p. 77-100.

- FAND = *Fonologische Atlas van de Nederlandse Dialecten*
- I: J. Goossens, J. Taeldeman, G. Verleyen en C. de Wulf: *De Westgermaanse korte vocalen in gesloten lettergreep*. Gent, 1998.
- II: J. Goossens, J. Taeldeman en G. Verleyen: *De Westgermaanse korte vocalen in open lettergreep*. Gent, 2000.
- III: J. Goossens, J. Taeldeman en G. Verleyen: *De Westgermaanse lange vocalen en diftongen*. Gent, 2000.
- IV: C. de Wulf, J. Goossens en J. Taeldeman: *De consonanten*. Gent, 2004.
- Franck 1910 – J. Franck: *Mittelniederländische Grammatik. Zweite, neubearbeitete Auflage*. Leipzig, 1910.
- Gerritsen 1992 – W. Gerritsen: ‘Jan en Jenneken en de mondelinge overlevering van balladen’. In: *Een zoet akkoord: Middeleeuwse lyriek in de Lage Landen*, edd. F. Willaert e.a. Amsterdam (1992), p. 287-302, 417-420.
- Gerritsen en Schludermann 1976 – W. Gerritsen en B. Schludermann: ‘Deutsch-niederländische Literaturbeziehungen im Mittelalter’. In: *Akten des V. Internationalen Germanisten-Kongresses Cambridge 1975*. Heft 2, edd. L. Forster und H.-G. Roloff, Bern - Frankfurt am Main (1976), p. 329-339.
- Goeman 1997 – T. Goeman: ‘De zeldzaamheid van Comp-agreement in taaltypologisch en historisch opzicht. Voorkomen buiten de Germania en datering van voegwoorcongruentie-vormen in het Nederlands’. In: *Vervoege Voegwoorden: lezingen gehouden tijdens het Dialectsymposium 1994*, edd. E. Hoekstra en C. Smits. Amsterdam (1997), p. 87-111.
- Goossens 1956 – J. Goossens: ‘Stoottoon en diftongering van Wgm. î en û in Limburg’. In: *TT* 8 (1956), p. 99-112.
- Goossens 1965 – J. Goossens: *Die niederländische Strukturgeographie und die “Reeks Nederlandse Dialectatlassen”*. Amsterdam, 1965. (Bijdragen en Mededelingen der dialectcommissie van de KNAW, 29).
- Goossens 1980 – J. Goossens: ‘Middelnederlandse vocaalsystemen’. In: *VMKA* (1980), p. 161-251.
- Goossens 1992 – J. Goossens: *Borgloon en de Middelnederlandse letterkunde*. Hasselt, 1992. (Mededelingen van de Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde, 65).
- Goossens 1994 – J. Goossens: *Sprachatlas des nördlichen Rheinlands und des südöstlichen Nederlands: ‘Fränkischer Sprachatlas’, 2. Lieferung, Textband*. Marburg, 1994.
- Grootaers 1908-09 – L. Grootaers: ‘Het Dialect van Tongeren. Eene fonetisch-historische studie’. In: *LB* 8 (1908-09), afl. 2 en 3.
- Grootaers en Grauls 1930 – L. Grootaers en J. Grauls: *Klankleer van het Hasseltsch dialect*. Leuven, 1930.
- de Haan 1999 – C. de Haan: *Dichten in stijl. Duitse kleuring in Middelnederlandse teksten*. Amsterdam, 1999.
- Hage 1992 – T. Hage: “‘Vraie historie ende al waer’”: middeleeuwse noties over de Karelroman als historisch verhaal’. In: *De epische wereld. Middelnederlandse karelromans in wisselend perspectief*, edd. E. van den Berg en B. Besamusca. Muiderberg (1992), p. 113-128.
- Hinskens 1995 – F. Hinskens: ‘Dialectnivellering in Limburg: Het suffix -lijk in Limburg’. In: *Gramma/TTT* 4 (1995), p. 49-70.
- Hüning 1997 – M. Hüning: ‘Het ‘tegaan’ van een morfologische categorie. Over het Middelnederlandse verbaalprefix *te-*’. In: *Taal in tijd en ruimte: voor Cor van Bree*

- bij zijn afscheid als hoogleraar Historische Taalkunde en Taalvariatie*, edd. A. van Santen en M. van der Wal. Leiden (1997), p. 25-35.
- Kalff 1890 – G. Kalff: ‘Handschriften der universiteitsbibliotheek te Amsterdam’. In: *TNTL* 9 (1890), p. 161-189.
- Koreman 1968 – J. Koreman: *De stadsrekening van Maastricht over het jaar 1399-1400*. Assen, 1968.
- Kortlandt 2006 – F. Kortlandt: ‘Germanic *ē₁ and *ē₂’. In: *North-Western European Language Evolution* 49 (2006), p. 51-54.
- Lasch 1914 – A. Lasch: *Middelniederdeutsche Grammatik*. Halle a/d Saale, 1914.
- van Loey 1968 – A. van Loey: ‘Middelnederlands tsertsevrouwe’. In: *VMKA* (1968), p. 33-37.
- van Loey 1976 – A. van Loey: *Middelnederlandse Spraakkunst. I. Vormleer*. Achtste verbeterde druk. Groningen, 1976.
- van Loey 1980 – A. van Loey: *Middelnederlandse Spraakkunst. II. Klankleer*. Achtste druk. Groningen, 1980.
- van der Meer 1927 – M. van der Meer: *Historische Grammatik der niederländischen Sprache. I. Band: Einleitung und Lautlehre*. Heidelberg, 1927.
- van Mierlo 1935 – J. van Mierlo: *Het Roelantslied*. Antwerpen, 1935.
- MNW = E. Verwijs, J. Verdam e.a.: *Middelnederlandsch Woordenboek*. ’s-Gravenhage, 1885-1952.
- Moors 1952 – J. Moors: *De oorkondentaal in Belgisch-Limburg van circa 1350 tot 1400*. Brussel, 1952.
- Notermans 1961 – J. Notermans: *Toneel in de Maasgouw*. Elsloo, 1961.
- Otten 1977 – D. Otten: *Schreibtraditionen und Schreibschichten in Sittard im Zeitraum von 1450-1609*. Bonn, 1977 (Rheinisches Archiv, 98).
- Overdiep 1946 – G. Overdiep: *Vormleer van het Middelnederlandsch der XIIIe eeuw. Voor den druk bezorgd door Dr. G.A. van Es*. Antwerpen, 1946.
- Paul 1989 – H. Paul: *Mittelhochdeutsche Grammatik. 23. Auflage, neu bearbeitet von P. Wiehl und S. Grosse*. Tübingen, 1989.
- van der Poel e.a. 2004 – D. van der Poel e.a.: *Het Antwerps Liedboek*, 2 delen. Tiel, 2004.
- Pribsch 1906 – R. Pribsch: ‘Aus deutschen Handschriften der königlichen Bibliothek zu Brüssel’. In: *Zeitschrift für deutsche Philologie* 38 (1906), p. 301-333, 436-467; 39 (1907), p. 156-179.
- Rem 2003 – M. Rem: *De taal van de klerken uit de Hollandse grafelijke kanselarij (1300-1340)*. Amsterdam, 2003.
- RND = *Reeks Nederlandse Dialektatlassen*
 1962 nr. 8: E. Blancquaert, J.C. Claessens, W. Goffin & A. Stevens: *Dialektatlas van Belgisch-Limburg en Zuid-Nederlands-Limburg. I: teksten, II: kaarten*. Antwerpen, 1962.
- Stevens 1951 – A. Stevens: ‘De evolutie van de Haspengouwse streektalen’. In: *Limburgs Haspengouw*. Tongeren (1951), p. 223-264. Herdrukt in: *Een eeuw Limburgse dialectologie*. Hasselt – Maastricht (1996), p. 264-300.
- VMNW = W.J.J. Pijnenburg e.a.: *Vroegmiddelnederlands Woordenboek*, 4 delen. Leiden – Groningen, 2001.
- de Vogelaer, Devos en van der Auwera 2006 – G. de Vogelaer, M. Devos en J. van der Auwera: ‘Voegwoordvervoeging: morfologisch of syntactisch verschijnsel?’ In: *Het morfologisch landschap van het Nederlands*, edd. L. Cornips, M. van Oostendorp en G. de Schutter. Gent (2006), p. 212-230.

- van Wijk 1913 – N. van Wijk: ‘Over de betekenis van Middelnederlandse handschriften voor de studie van de dialecten’. In: *Ntg* 7 (1913), p. 137-147.
- Weijnen 1991 – A. Weijnen: *Vergelijkende klankleer van de Nederlandse dialecten*. 's-Gravenhage, 1991.
- Welter 1933 – W. Welter: *Die niederfränkischen Mundarten im Nordosten der Provinz Lüttich*. Den Haag, 1933.
- Wethlij 1980 – A. Wethlij: *Tekengebruik en klankinformatieve waarde bij de vocaalspelling in de Sittardse oorkonden 1348-1450*. Diepenbeek, 1980.